

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ƏQLİ MÜLKİYYƏT AGENTLİYİ**

**Qafqaz Albaniyası,
onun sakinləri və işğaldan
azad edilmiş ərazilərdə
mədəni sərəvətlər**

Bakı – 2021

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi.

Qafqaz Albaniyası, onun sakinləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlər. Bakı, 2021

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmalar və materiallar əsasında və Agentliyin eksperti Elşad Əlilinin iştirakı ilə hazırlanmışdır.

© **Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2021**

Mündəricat

Giriş	5
I fəsil	7
II fəsil	15
III fəsil	30
IV fəsil	81
Əlavə	108

Qafqaz Albaniyası, onun sakinləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlər

Giriş

Azərbaycan milləti tarixi dövrünü yaşayır. Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi altında Azərbaycan ordusu Ermənistan qoşunları tərəfindən əvvəllər işğal edilmiş və faktiki olaraq Azərbaycan dövlətinin nəzarətindən kənarada olan Qarabağ torpaqlarını azad etdi. İşğalçılar silahın gücü, Azərbaycan əsgər və zabitlərinin qəhrəmanlığı və cəsarəti, vətənpərvərliyi və motivasiyası qarşısında geri çəkildilər. Canlı qüvvəsinin və texnikasının tamamilə məhv olma təhlükəsi qarşısında qalan işğalçılar təslim olmağa və bu barədə bəyanatı imzalamağa məcbur oldular ki, bu sənədə əsasən, hərbi yolla götürülməyən digər bölgələr də Azərbaycana qaytarıldı.

Bölgədə yeni ictimai-siyasi vəziyyət yaranmış və Azərbaycan öz qüvvəsini barbar-işğalçıların bizə viran qoyub getdiyi əraziləri bərpa etməyə yönləndirmişdir. Biz faktiki olaraq bu ərazilərdə Azərbaycan xalqının məhv edilmiş maddi mədəniyyət irsi, dağıdılmış, yaxud tamamilə yer üzündən silinmiş müsəlman və türk mədəniyyətinin abidələri ilə qarşılaşırıq. Azad edilmiş torpaqlarda sakinləri azərbaycanlıların əcdadlarından biri olan və torpaqlarının hüquqi varisinin Azərbaycan dövləti olduğu Qafqaz Albaniyası irsinə aid edilən çoxlu abidə və xristian mədəniyyəti nümunələri - kilsələr, monastırlar və s. vardır.

Azərbaycan dövləti bütün zamanlarda öz müsəlman mədəniyyətinə və islama qədər olan, o cümlədən xristian keçmişinə aid mədəni irsinə Azərbaycan xalqının irsi kimi diqqət və hörmətlə yanaşmış, onu qorumuşdur. Və bu ba-

xımdan torpaqlarımızdakı xristian abidələrinin guya dağıdılması barədə riyakarcasına fəryad qoparmaları təəccüb doğurmaya bilməz. Üstəlik də hələ Sovet dövründən bəri, xüsusən də işğal dövründə xristian keçmişin əksər nümunələrinə erməniləşdirmə məqsədi ilə erməni saxtakarları tərəfindən yenidən “əl gəzdirilmiş” və onlar manipulyasiyaya məruz qalmışdır.

Alban xristian abidələrinə gəldikdə isə tarixi həqiqət azərbaycanlıların keçmiş abidələrini qorumaq istəməməsində deyil, əksinə bu abidələrin ermənilər tərəfindən planlı şəkildə təhrif olunmasında, üzərindəki köhnə yazıların məhv edilməsi və abidələrin erməni mənsubiyyətinin "sübutlarına" çevrilməli olan yeni yazıların həkk edilməsindədir.

Mövcud şəraitdə həm vizual, həm də maddi baxımdan abidələrin vəziyyətinin monitorinqinin, yəni özünəməxsus təftişinin keçirilməsi, eləcə də qədim mətnlər və klassik mənbələr əsasında tarixi sübutların tədqiq edilməsi son dərəcə aktualdır.

I fəsil

Tarixi Albaniya, bugünkü Azərbaycan torpaqlarında mövcud olan mədəni irsdən söhbət getdiyi halda, bu ərazidə yaşayanların – albanların kimliyi məsələsi ön plana çıxır. Bu tədqiqatda bütün istinadlar qədim mətnlər və klassik mənbələr əsasında aparılır.

Tədqiqatımıza həmyerlimiz, Azərbaycanın Yevlax şəhərinin sakini, anası Olqa (Solomiya) Saparova tərəfindən alban olan Pavel Florenskinin öz mənşəyi ilə bağlı çox dəyərli fikirləri ilə başlayırıq. Pavel Florenski, öz nəsil şəcərəsini tədqiq etmiş görkəmli ilahiyyatçı, keşiş və riyaziyyatçı idi və onun tədqiqatının nəticələri öz əksini “Mənim uşaqlarıma. Keçmiş günlərin xatirələri”ndə tapmışdır (M., "Moskva fəhləsi", 1992-ci il) [«Детям моим. Воспоминания прошлых дней». М., «Моск. раб.», 1992 г.].

Florenskidən gətirdiyimiz sətirlər 1916-1925-ci illərə aiddir. Arayış üçün qeyd edək ki, P.Florenskinin atası Zaqafqaziya dəmir yolunun mühəndis-inşaatçısı olan Aleksandr Florenski pravoslav rus olmuşdur. Anası 1859-cu il təvəllüdü O.Saparova tanınmış Qarabağ mülüklərinin nəslindən idi (Alban kilsəsinin **hiyləgərliklə mənimsənilməsi** və onun erməni kilsəsinə birləşdirilməsindən sonrakı dövr).

P.Florenski yazır: “Saparovlar Armeniyanın müxtəlif və etnik cəhətdən pis qarışan sakinlərinə aid olan bir neçə tayfası sırasında olmuşlar, ermənilərin özləri bu tayfa budağını “albana” adlandırmışlar. **Bu, Aralıq dənizi irqi adlandırılan Aralıq dənizi hövzəsinin ən qədim sakinlərinin bir qoludur. Etnik bir altlıq olaraq bu irqin tarixi Homer Yunanıstanına qədər uzanır. Onun qalıqları daha təmiz şəkildə Midiya və Friqiyalıların ən qədim tayfalarını vermişlər. Şimal-şərqin dərinliklərinə qədər gedib çıxmış bu nəsil ətrafdakı Ararat əhalisi ilə qis-**

mən qarışdılar və bir hissəsi isə burada etnik qrup olaraq sağ qaldılar”.

Bu qruplardan biri erkən orta əsrlərə qədər Göyçə [Sevan] gölü yaxınlığında sağ qalmış və elə həmin vaxtlarda hansısa hücum nəticəsində sıxışdırılaraq daha şimala, indiki Elizavetpol quberniyasına [Gəncə] doğru hərəkət etmişlər. Burada beş müstəqil vilayət və ya məliklər yarandı və sonralar onlar əvvəl İrənin, sonra isə Türkiyənin vassal asılılığına düşdülər...” (kursiv bizimdir). Bu sətiirləri oxuyarkən P.Florenskinin təhsilinə və erudisiyasına heyran qalırsan, çünki burada söhbət P.Florenskinin ana tərəfdən alban köklərinin uzanıb gəldiyi xetlərdən (xetteylər) gedir.

Başqa bir yerdə o, fikrini birbaşa bildirir: **"Anam tərəfdən məndə xetteylərin qanı axır"**. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəticə M.Kalankatukskinin albanların mənşəyi ("Albanların tarixi") barədə fikirləri və xetlərin / xatların Kipr və Qafqaza miqrasiyası haqqında məşhur tarixi dəlillərlə tamamilə uyğun gəlir.

Alban salnaməçisi M.Kalankatukski qeyd etmişdir: "Onlardan, kittiylərdən – Yafətin oğullarından ayrılaraq kiplilər bütperəst adalara getdilər, şimal ölkələrində yaşayanlar isə kittiylərin həmtayfalarındandır, bunlardan Aluanlar törəmişlər" (M.Kalankatukski, I kitab, 2-ci fəsil) [Kitim (Xirokitiya) Kiprin qədim adıdır və onun qədim tarixinə görə eramızdan əvvəl IV minillikdə Xatilər tərəfindən istila edilmişdir].

P.Florenski daha sonrakı qeydlərində başlıca nəticəsini çıxarır: **"Qarabağ erməniləri əslində ermənilər deyil, xüsusi bir tayfadır... Qədim dövrlərdə onları alban adlandırırdılar, ermənilər isə onlara axavan deyirdilər"** (kursiv bizimdir). **"Onlar əvvəlcə Göyçə gölü yaxınlığında yaşayırdılar. Cənubdan sıxışdırılaraq, əfsa-**

nəvi əcdadları Bəylərin soyadını daşıyan knyazları ilə birlikdə Qarabağa köçdülər".

Qeyd edək ki, Saparovlar ailəsi də Gürcüstanda məskunlaşan Bəylərovlardan törəmişlər. **Florenski öz "Xatirələr"ində bunu vurğulayaraq yazır ki, Bəylər – Bəylərovların törəmələrindən müasir Gürcüstanda məskunlaşan və Qarabağa qayıtmayan bir neçə nəsil, o cümlədən Saparovlar nəslı çıxmışdır ki, onlar "son dərəcə mədəni və çox zəngin olmuşlar".**

P.Florenskinin anasının alban mənşəli olması ilə bağlı düşüncələri suallar doğurmaya bilməz və bunlardan ən başlıcası budur ki, albanlar xetlərin (xatilərin) nəslindəndirlərsə və “əslində ermənilər deyil, xüsusi bir tayfadır”sa, onda niyə alban nəslindən olan Saparovlar “ermənilərin bir neçə tayfası sırasında olmuşlar...”?

“Erməni” mənşəyi haqqında qəsdən vurğulanan, “bizim erməni ölkəmiz” və ya “bizim erməni xalqımız” şəklində adamı tənqə gətirən qeydlərə və s. alban xalqının tarixinin müxtəlif dövrlərindən bəhs edən M.Kalankatuklu və K.Gəncəli kimi alban salnaməçilərini oxuyarkən də rast gəlirik. Alban salnaməçilərinin bu hekayələrində alban özünüdərkinin aydın şəkildə olması, lakin bununla belə, özlərini erməni başlanğıcı ilə eyniləşdirilməsi və bunun alban xalqının qriqorianlaşması və sonradan erməniləşdirilməsinin, eyni zamanda kilsə məişətində qədim erməni dilinin istifadəsi və s. nəticəsi olduğu ilə razılaşmamaq çətindir. Mütəxəssislərin alban müəlliflərinin təqdimatlarındakı bu cür fikirlərin sonradan konkret məqsədlər güdülməklə sonradan edilmiş əlavə, düzəliş və təhriflərin nəticəsi olması barədə fikirləri ilə də razılaşmaq olmaz ki, bununla əlaqədar bir sıra ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlar aşkar edilmişdir.

Bu cür “yenidənışlənmələr”lər, məsələn, K.Gəncəlinin mətnində Albaniya maarifçilərinin “qohum və ortağ

inanclı xalq kimi" təsvir edildiyi və albanların əksəriyyətinin erməni dilini bilmələri barədə fikirlər müqayisə edilərkən də tamamilə haqlı olaraq qeyd edilmişdir. Ya da M.Kalankatuklunun "...Aranın hayk tayfasından olan çarları, hansılar ki, Parfiyalı Vaqarşak tərəfindən o bölgələrin hakimi təyin edilmişdir..." fikri ilə albanların ermənilərdən (haykanlardan) fərqli olan Yafətin başqa qolundan törəmişlər fikri müqayisə edilərkən, yəni Aran Hayk və digərlərinə aid edilə bilməz (lakin bu, başqa bir müzakirə mövzudur).

Bütün bunlarla birlikdə, biz dərindən əminik ki, alban müəllifləri, eləcə də P.Florenski öz "Xatirələr"ində özlərini erməni icması ilə identifikasiya edərək, üstəlik buna tam ixtiyarları vardır, səhv etmirlər, çünki bunun altında əvvəlcə coğrafi və daha sonra konfessional başlanğıcı nəzərdə tuturlar, lakin heç cür etnik anlayış yox.

Müqəddəs Qriqori Luzaroviçin gətirdiyi ideya və inanclar "Arminiya" adlı coğrafi ərazidə qəbul edildikdən sonra xristianlığın bütün sonrakı tarixi erməni redaksiyasında maarifçi Suren Pəhləvin dini baxışlarını qəbul edənlərin hamısı üçün milli və coğrafi bənzərlik və identiklik mənbəyi olmuşdur.

Və bu xristian baxışlarının daşıyıcıları ətrafındakılardan seçilərək, "ermənilər" adlanmağa başladılar. Bunlara yalnız etnik mənşəyə görə "hay"lar deyil, eyni zamanda Arminiya coğrafi bölgəsində olan digər etnik qrupların nümayəndələri, o cümlədən türklər də daxil idi. Üstəlik, albanlar da daxil olmaqla, Müqəddəs Qriqorinin dini baxışlarını qəbul edən hər kəs daha tez-tez və ən əsası özlərini "erməni", "erməni xalqı", yaşayış ərazisini isə "erməni ölkəsi" adlandırırdılar.

Qeyd edək ki, "erməni" termininin istifadəsi alban müəllifləri üçün də qanuni və tam təbii idi, belə ki, həm Ermənistanda, həm də Albaniyada rəsmi din Böyük Arsa-

kid Evinin, yəni erməni Arsakid Trdatın və Alban Arsakid Urnayrın təyin etdiyi böyük Arsakid nümayəndələrindən qəbul edilmişdi.

Belə bir vacib faktı da qeyd etməmək mümkün deyil ki, Ermənistanda xristianlıq qəbul etdikdən sonra burada yüz ildən çox bir dövrdə Suren Pəhləvi – maarifçi Qriqorinin nəslinin nümayəndələri katolikos olaraq qalmaqda davam etmişdilər. Bu o deməkdir ki, Ermənistanda və Albaniyada Parfiya xristianlığının ardıcılıları olan erməni və alban kilsələri konfessional mənə daşıyan “erməni” termininə eyni dərəcədə iddia edirdilər və bunu gələcəkdə də etməyə davam etdilər.

Bununla belə, yuxarıda göstərilən mülahizələr heç bir halda alban müəlliflərinin əsərlərində – M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”, “Davdək Elegiyası” və sonrakı XI-XIII əsrlərin alban ədəbiyyatında olan nəzərə çarpacaq təhrif və düzəlişlərin olmasını inkar etmir. Burada M.Qoşun “Erməni Qanunnaməsi”nə çevrilmiş “Qanunnamə”si, K.Gəncəlinin “Ermənistan tarixi”nə çevrilmiş “Tarix”i nəzərdə tutulur, hansıların ki, mətnləri redaktə edilərək saxtalaşdırılmış yeni başlıqlara uyğunlaşdırılmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə XVIII əsrdə yazılmış Həsən Cəlalın “Alban ölkəsinin qısa tarixi”, XIX əsrdə yazılmış Makar Barxudaryantsın daha sonrakı Albanlar haqqında yazdığı üç əsəri – “Artsax”, “Albaniya ölkəsi və onun qonşuları”, “Aqvank ölkəsinin tarixi” əsərləri də təftiş etmə tələyindən qaça bilməmişdir. Eyni zamanda vurğulayaq ki, VI əsrdən başalayaq XIX əsrə qədər bütün əsərlərdə alban müəllifləri həm əsərlərinin adlarında, həm də başlıqlarında alban özünüdərkini açıq şəkildə göstərirlər və bununla birlikdə haqlı olaraq “erməni” termini istifadə edə bilirlər.

P.Florenskinin “Xatirələr”inə qayıdaraq vurğulayaq ki, sönməz bir milli kimliyin, yəni orta q erməni inancına sahib olmasına baxmayaraq, ermənilərlə (haylarla) mü-

qayisədə albanların etnik fərqlinin olması faktı Florenskinin aşağıdakı sətirlərində açıq şəkildə özünü büruzə verir: "... ailədə Tanrı haqqında danışmırdıq: "Din və onunla əlaqəli hər şey ədəbsizliyə aid edilmişdi... Anamın etnik erməni və Səparovlar nəslinin erməni hesab edilməsini onun [anası] erməni kilsəsindən kənar gəzdiyini və üstəlik, erməni dilində bir şey söyləmək istəməməsindən irəli gələn anlaşılmazlıq sayaraq, bizdə din haqqında ictimai hadisələrdən biri kimi heç vaxt nə lehinə, nə də əleyhinə hətta rəvayət kimi bir söz deməzdik...". Və bu vacib fikir Alban kilsəsinin ləğvindən və əslində albanların etnik ermənilərə (haylara) çevrilməsindən sonra meydana gələn nəslin, Florenskinin anasının təmsalında ifadə edilən albanların etirazının təsdiqi edir.

1916-1924-cü illərdə yazılmış "Genealoji tədqiqatlar" adlı başqa bir əsərində anasının nəsil şəcərəsini ("Səparovlar, Məlik-Bəylərovlar, Paatovlar, Şavərdovlar, Əlixanovlar, Şadinovlar, knyaz Çerkezovlar") araşdırmağa davam edərək, **P.Florenski yazmışdır:** "Səparovlar Qarabağdan çıxanlardır. XVI əsrdə Qarabağda taun baş verdi və onlar öz kəndliləri ilə birlikdə Tiflis quberniyasının Bolnisi kəndinə köçdülər...". "Taun bitdikdən sonra demək olar ki, hamısı Qarabağa qayıtdılar, bir hissəsi isə, məhz 3 qardaş Gürcüstanda qaldılar. Onlardan, ləqəblərinə əsasən üç əlaqəli soyad meydana çıxdı: Səparovlar, Paatovlar, Şavərdovlar. Səparovlar ailəsi daha sonra Kaxetiyaadakı Siqnaxa, onlara bağlı olan Qarağaç mülkünə köçdülər".

Daha sonra, hələ 1915-ci ildə yazmağa başladığı "Anam haqqında qeydlər"də göstərir: "Məlik-Bəylərovların əsas şəcərəsi IX əsr Talışi İncilinin ilk vərəqlərində qeyd edilmişdir. İncil Məlik-Bəylərovların nəsil kilsəsində, onların malikanəsinin xarabalıqlarının hələ də qaldığı Xorek dağında saxlanılırdı...", "...onlar kəndlilər tərəfindən oğur-

lanmışdı”, "erməni katolikosunun sərt əmrləri və hətta kil-sədən qovulma təhlükəsi bunları [kəndli] kilseyə qaytar-mağa məcbur edəcək qədər güclü deyildi...". Məlik-Bəylə-rovların tarixinə dair daha bir qeyd Bolnisi kəndinin kil-sə-sində qorunan Bolnisi İncilində vardır”.

Və nəhayət, “P.Q.Saparovun tərcümeyi-halına dair qeydlər”də (təxminən 1923-cü il): “Ailənin tarixi yerli böl-gənin müqəddəs Şulaver əlyazması İncilində qeyd edil-mişdir. Bu İncil Pavel Gerasimoviç Saparov tərəfindən ye-nidən bağlanmışdır...” [Florenskinin babası, anasının atası].

P.Florenskinin yuxarıda göstərilən sitatları eyni al-ban məliklərindən törəyən zadəgan alban ailəsi Saparov-ların yaşayış coğrafiyasını anlamaq baxımından çox va-cibdir.

Birincisi, Göyçə gölü bölgəsindən köçürüldükdən sonra P.Florenskinin əcdadlarının Qarabağda yaşadığını görürük. Qarabağ isə mənbələrdən məlum olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasının ərazisidir. IX əsrdə yazılmış nəsil şəcərəsi Talış İncilində hazırlanmışdır. Bəlli olduğu kimi, Talış Azərbaycanın Tərtər rayonunun yaşayış (kənd) məntəqəsidir (1921-1991-ci illərdə Mardakert rayonu). Bəylərov məliklərinin iqamətgahı 1716-1750-ci illərdə məhz burada yerləşmişdir və P.Florenskinin anası tərəfin-dən nəslə də onlardan törəmişdir. Qeyd edək ki, əvvəllər erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş həmin kənd 3 oktyabr 2020-ci ildə Azərbaycanın nəzarəti altına qaytarılmışdır.

XVI əsrdə P.Florenskinin əcdadları öz kəndliləri ilə birlikdə Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsindəki Marneuli ilə həmsərhəd olan (bütövlükdə Borçalı adlanan) Tiflis qu-berniyasının hazırda azərbaycanlıların yaşadığı Bolnisi yaşayış məskəninə köçdülər. P.Florenski həmçinin Şula-verdəki nəsil tarixinin yazıldığı İncili də qeyd edir. Şulaver

tarixi addır və Gürcüstanın Kvemo-Kartli bölgəsinin (Borçalı) Marneuli rayonunda yerləşir.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, **P.Florenskinin “Xatirələr”ində qeyd olunan coğrafi ərazi Qarabağ və Borçalını (indi Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sərhədindədir) əhatə edir. Qafqaz Albaniyasının məhz bu əraziləri aşağıda bizim diqqət mərkəzimizin predmeti olacaq.**

II fəsil

Bu tədqiqatda əvvəlcə Qafqaz Albaniyası tarixindən doğan bir sıra suallara cavab tapmağa (bunlar olmadan müəyyən izah verməyə yox) çalışacağıq.

Birincisi, mövcud imkanlar və əlçatan mənbələr əsasında Albaniya çar dövlətçiliyinin süqutuna zəmin yaratmış tarixi şəraiti (X əsrin 40-cı illəri və sonrakı illəri və XI əsrin birinci onilliyi) təqdim etmək, Alban knyazları və digər, o cümlədən etnik aktyorların Alban böhranı ərəfəsində təsirini təsvir etməkdir.

Bununla yanaşı, mənbələrə əsaslanaraq və mövcud məlumatları müqayisə edərək, bizi maraqlandıran Qafqaz Albaniyası tarixi dövründə onun hakim daşıyıcılarının xristoloji, doqmatik oriyentasiyasını təsvir etmək, həmçinin xalkidonizmin (ortodoksallıq, pravoslavlıq) və erməni-qriqorian monofizitizminin toqquşması hadisələrini təqdim etməkdir (bu məlumatlar Əlavədə göstərilmişdir).

İkincisi, tarixi Qafqaz Albaniyasının ərazisində yerləşən bir sıra xristian abidələrinin, ilk növbədə Dədəvəngin (Xudavəng) tarixini işıqlandırmaq, onların yarandığı dövrün vaxtını və sakinlərini, həmçinin onların konfessional mənsubiyyətini göstərmək fəvqəladə dərəcədə vacibdir.

Üçüncüsü, göstərilən tarixi dövrdə Albaniya ərazisində yaşamış xristian türklərinin roluna işıq salmaq və onların konfessional və siyasi prioritetlərini müəyyənləşdirməkdir.

Sadalanan tarixi və konfessional hadisələr çox qısa şəkildə təsvir olunacaq və əsas məqsədə – Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəni irsinin qorunmasına, xristian memarlığının bənzərsiz abidələrinin yaradıcılarının müəyyənləşdirilməsinə və təbliğinə xidmət edəcək.

Tədqiqat üçün müxtəlif mənbələr (Alban, ərəb, erməni), bəzi müasir müəlliflərin nəticələri istifadə olunur,

lakin ilkin və prioritet mənbə qismində təsvir olunan tarixi dövrdəki hadisələrin müasiri olan və Cənubi Qafqazın X-XI əsrlər dövrü haqqında maraqlı məlumatlar qoyub getmiş Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin (Porfirorod, Baqryanorod) əsərləri əsas götürülür.

1. Bizans imperatoru Konstantin Baqryanorodun (912-959-ci illər) əsəri diqqəti cəlb edir. onun **"Roma imperiyasına məxsus olan bölgələr haqqında, onlar öz adlarını buradan götürürlər, mənası nədir, onlardan hansı qədim adlarını saxlayıblar və hansılar yenilərini qəbul ediblər"** haqqında I Kitabında imperiyanın vilayətləri və ya fem-əyalətlərindən bəhs edilir. Erməni adlanan ikinci vilayəti təsvir edən imperator bu izahı verir:

"Erməni adlandırılan vilayət qədim olmadığı kimi xüsusi ad da deyildir, lakin ermənilərin qonşuları tərəfindən belə adlandırılmışdır. Mənə elə gəlir ki, bu adı İmperator İraklinin və ondan sonra gələnlərin hakimiyyəti dövründə almışdır, çünki coğrafiyaçı Strabonda bu cür ad çəkilmir, halbuki onun özü Amasiya şəhərindən olan kappadokiyalı idi, sonra bütün kainatın məsafəsini ölçən Menipp, Skilaks Kariyandski, Pavzani Damaskda və başqa heç bir tarixçidə bu ad yoxdur; deməli, bu ad yenidir, onun haqqında Prokopiy, Menandr və məşhur İsixiy heç nə bilmirlər, hansılar ki, öz salnamələrini Yustinianın dövründə tərtib etmişlər".

"Erməni vilayəti" mətninin mənasından belə çıxır ki, Roma imperiyasının tabeliyində olan bu vilayət qədim dövrlərdə Kappadokiya adlanırdı və üç hissəyə bölünürdü: "Melitenadan başlayaraq Kataoniyə, Tavr dağı üzrə Tavra və paytaxt şəhəri Qeysəriyyə ilə birlikdə aralıq ərazilərə. Bir tərəfdə həmçinin Kiçik və Böyük Kappadokiyanı fərqləndirdilər... Bu ad farscadır...".

Polibiyyə istinad edərək, Baqryanorodnu göstərir ki, "bu ölkə Koloniya tərəfindən ermənilərlə məskunlaşdırılıb" (Kappadokiya Baqryanorodniya görə, Neo-Qeysəriyyə, Koloniya və Militena ona daxil idi və bu Kappadokiya adı farsca idi).

Baqryanorodninin vurğuladığı bu məlumat onun Erməni vilayəti adlandırılan ərazini necə başa düşməsini əyani şəkildə göstərmək üçün təqdim edilmişdir, o cümlədən Bizans sarayının qonşularla diplomatik yazışmalarını təsvir edərkən, gətirilən sitatlar aşağıdakı mətnlərdən gətirilir: "Dövlət Maddi Mədəniyyət Akademiyasının Xəbərləri", № 91, M., OQIZ, 1934 il və surəti çıxarılıb: "IX-XIV əsrlər Bizans Ədəbiyyatı Abidələri" M., 1969 il, tərcümə L.A.Freyberqindir).

Beləliklə, diplomatik yazışmalarda ünvan göstərilərkən, "Armeniyalar"a münasibətdə, Bizansın protektoral asılılığında olan ərazilər və ya bölgələr daxil olmaqla, Bizans imperiyasının vilayətləri olmayan coğrafi göstərici başa düşülür. "Armeniya" anlayışına qoyulan mənanın dəqiqləşdirilməsi diplomatik yazışmalar öyrənilərkən aydın görünür.

Tədqiqatı davam etdirmək və bizi maraqlandıran bölgədə keçmişdə yaşayanlar haqqında bilgiləri açıqlamaq məqsədi ilə anası alban olan P.Florenskidən keçirik Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin (Πορφυρογενής, Багрянородный) yazdığı əsərlərə. Mənbənin seçilməsi təsadüfi deyil – yazının orijinalı qədim yunan dilində tərtib olunmuşdur və qədim ermənicə (qrabar) yazılılarından fərqli olaraq, sonrakı təftiş, dəyişmələrə və s. məruz qalmamışdır.

K.Porfirogenetin (912-955-ci illər) 1-ci "Roma imperiyasına məxsus olan bölgələr haqqında..." kitabında Armeniya vilayəti nə deməkdir, aydınlaşdırılır (Bizansın protektoral asılılığında olan ərazilər və ya bölgələr daxil ol-

maqla, Bizans imperiyasına daxil olmayan (fema olmayan) məkan). Diplomatik yazışmalar qaydası haqqında məlumat K.Porfirogenet tərəfindən onun “Mərasim kitabları” adlı əsərində öz əksini tapmışdı. Burada “Bizans sarayının mərasimləri haqqında” (II kitab, 48-ci fəsil) qonşularla yazışmalarda təlimatlar göstərilmişdir.

Eyni zamanda, diplomatik etiket qaydaları, yəni Bizans məktublarının mətn müşayiəti və kargüzarlıq konvertasiyası maraqlıdır ki, bu da bizi maraqlandıran ünvanlara müraciətlərin təntənəli xarakteri bölgədə və onun ətrafında əhəmiyyətli rol oynayan bəzi digər müraciət alanlarla müqayisə edilərkən əyani görünür.

Porfiri Baqryanorodnının təlimatlarında verilmiş məktublarda təntənəli xarakterinə keçməzdən əvvəl, bizim üçün maraqlı olan bölgədə həmin və sonrakı dövrlərin siyasi vəziyyəti haqqında bir neçə söz deməliyik.

Bəlli olduğu kimi, Albaniya dövlətinin süqutu ölkənin ərəb əmirləri tərəfindən idarə edilməsinə gətirib çıxartdı. Albanların bir çoxu, eləcə də burada məskunlaşan türk tayfaları İslamı qəbul etdilər və onların türk himayəsi altında assimilyasiyası baş verdi. İslamlaşma ölkədə yaşayan Qafqaz tayfalarını da əhatə etdi.

Aran-Albaniya, yəni Albaniya dövlətinin düzənlik hissəsi İslam ölkəsi oldu.

Qafqaz Albaniyasının əhalisini həm albanların, həm də türklərin təşkil etdiyini nəzərdə tutaraq, xristianlıq inancını qoruyub saxlayan qalan hissəsinə gəldikdə, onlar ölkənin ayrı-ayrı dağlıq və dağətəyi rayonlarında IX və sonrakı əsrlərdə öz siyasi və etnik qruplarını qorumağı bacardılar. Söhbət Kiçik Qafqazın bölgələrindən (Sünik çarlığı - IX-XII ə., Xaçın çarlığı – XII-XV ə., Qarabağ mülkiyyəti (XV-XIX ə.), həmçinin Böyük Qafqazın dağətəyi hissəsi (Şəki çarlığı) gedir. Xristian inanclarını qoruyub saxlayan Albanlar çətin vəziyyətdə qalmışdılar. Albaniyanın tarixi tor-

paqlarının düzənlik hissəsinin (Kür və Araz çaylarının aşağı axını) müsəlman olduğu və ərəblər tərəfindən idarə olunduğu bir şəraitdə Albaniyanın şimal-qərb və cənub-qərbindəki dağlıq hissəsində yaşayan xristianlar konfessional birliklərini qorumaqla yanaşı, milli kimliklərini də qorumağa məcbur oldular. Belə ki, onlardan olan monofizitlər sonrakı tarixi hadisələrin göstərdiyi kimi, erməni-qriqorian kilsəsinə gedəcəklər, gürcü pravoslav kilsəsi ilə qohumlaşan diofizitlər isə assimilyasiyaya uğrayır və öz milli kimliklərini itirirlər. Məşhur alim-albanist Z.İ.Aleksidzenin gözəl ifadəsinə görə, xristianlıqda üçüncü bir istiqamət olsaydı, albanlar öz orijinallığını qorumaq üçün buna sitayiş edərdilər və yəqin ki, özlərini bu günə qədər qoruya bilərdilər.

Dərhal qeyd edək ki, süqut etmiş Alban çarlığının ərazisində IX-XI əsrlər dövründə yaradılan ayrı-ayrı siyasi birləşmələr ərəblərin hakimiyyəti dövründə onların (Xilafətin ərəb və türk canişinlərinin), daha sonra Səlcuq istilaları dövründə isə türk-səlcuqların vassal asılılığında olmuşlar. Bununla birlikdə, Albaniya torpaqlarında ərəblərin hakimiyyəti dövründə vəziyyət heç də həmişə birmənalı olmurdu, çünki Babəkin Xilafətə qarşı üsyanı öz təsirini göstərirdi. Bu səbəbdən müəyyən dövrlərdə dirçələn Alban knyazlıqlarının qalıqları Babəki dəstəkləyir müəyyənləri isə ona xəyanət edirdilər. **Şəki (Zəngəzur – cənub-qərbdə, Bazar-çay-Həkəriçay yatağı) və Aranda (ərəblərə tabe olmayan hissə) Mehranidlərə qədər Albaniyanı idarə edən Aranşahlar sülaləsindən olan Səhl ibn Sunbat (822-835-ci illər) hökmdarlıq edirdi.** Bu hökmdar 822-ci ildə ərəblərlə müharibə etdi (M.Kalankatuklu) və hətta 835-ci ildə bütün Aranı özünə tabe etdi. Ərəb salnaməçiləri ət-Tabari, əl-İakubi, əl-Balazuri də Kürün sağ sahilindəki və Arazın sol sahillindəki torpaqlar haqqında yazmışlar.

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Səhl ibn Sunbat Babəki ərəblərə satdı və bunun üçün xəlifədən nominal da olsa “Ermənistan, İberiya və Aqvaniya – Albaniya üzərində ali hakimiyyəti aldı”.

Ktiş və Baylakanda (Balasakan) Stepannos Ablasad və qardaşı oğlu Isai (Yesai) Abu Musa hökmlərini edirdilər. M.Kalankatukluya görə, bu hökmdar 830-831-ci illərdə Babəkin köməyi ilə Pavlikianların hücumunu dəf etdi, lakin knyaz Ablasad elə həmin ildə Pavlikianlar tərəfindən öldürüldü. Ondan sonra hökmlərini edən qardaşı oğlu 840-841-ci illərdə Pavlikianları məğlub edərək, onlardan qisas aldı.

Bununla yanaşı, Sünikdə Vasak, Xaçında Atrnersex, Girdmanda isə Ketridç hökmlərini edirdi. Xüsusi qeyd edək ki, Utikin hökmdarı Stepan Kon (835-ci ildən əvvəl) olmuşdur. Və bu ərəzi xristian türkləri olan Suvarlar-Sevordiklərin torpağı idi.

Xatırladaq ki, Albaniyanın tarixi torpaqlarındakı parçalanmış alban və türk-xristian birləşmələrinin bütün hökmdarları Xilafət əleyhinə əhval-ruhiyyədə olduqlarına görə, Xilafətin türk mənşəli sərkərdəsi Buqa əl-Kəbir tərəfindən tutularaq, Xilafətin paytaxtına aparıldılar və burada amansız işgəncələrə məruz qaldılar. Utikdəki xristian türklərinin hökmdarı Kona (yəni Xon / Hun) gəlincə, onun nəslini "ulu babası Sevukun adı ilə Sevordik adlandırıldı (Sevuk / Sebuk ilkin mənbələrə görə, orta əsrlərin yayılmış türk adıdır və "sevimli" kimi tərcümə olunur; yeri gəlmişkən, Qəznəvilər dövlətinin qurucusunu Sebuk Tikin – Sevimli Şahzadə çağırırdılar). O, əsir düşmüş xristian knyazlarından yeganə şəxsdir ki, Xristə (Məsihə) (852-853-cü illər) etiqad etdiyinə görə əzabla öldürülmüşdür. Afşinin əmri ilə tutularaq Paytakaran şəhərinə aparılmış Suvar-Sevordiklərin əcdadı Georq və qardaşı Arves (Araves) haqqında erməni salnaməçisi İoann Drasxanakertsi-

də də danışılır. "Orada cəlladlar uzun müddət aramsız olaraq onlara işgəncə verdilər, onları Məsihdən gələn qanunlardan döndərməyə, Məhəmmədin haqsız qanunlarına itaətə məcbur etməyə çalışdılar. Lakin qətiyyənlər onları danışdıqlarına boyun əymədikləri və cənnət səltənətini və qurtuluşu itirməyə razı olmadıqları və onları geri dönməz və adi həyatın ölümü ilə əvəz etməyi qəbul etmədikləri üçün qılıncdan keçirildilər və onların adları həyat kitabına yazıldı" (İoann Drasxanakertsi, XXXVII fəsil). Daha doğrusu, xristianların əcdadı – Suvar Georq və qardaşı Arvesin adları Məsihin adına əzabkeşlər siyahısına daxil edildi. Bu hadisələr 899-cu ildə baş verdi. Musa Kalankatuklu bu hadisələri təsvir edərək, Georqu və qardaşı Arvesi Afşinə qarşı çıxan və əzablı bir ölümlə həlak olmuş cəsur **İber sərkərdəsi adlandırır** (III kitab, XXII fəsil).

"İberiya" göstəricisinə diqqət yetirməyi xahiş edirəm. Burada Qafqazda yaxşı tanınan Suvarların etnik mənşəyindən deyil, onların xristian konfessional mənsubiyyətlərindən söhbət gedir, daha doğrusu, onlar erməni – qriqorianlar yox, iberlər (gürcülər) kimi pravoslavlar idilər.

Qeyd edək ki, biz müstəqil etnik birləşmə kimi Utikdəki Sevordik-Savirlər ölkəsini xüsusi fərqləndiririk. İoann Drasxanakertsi Uti qavarının sakinlərini Sevordiklər və ya Sevordik – Utilər adlandırır (XLV fəsil). Özü də Sevordik-Savirlərin etnik birləşmələri, eləcə də bu ərazidə əvvəllər oturaq həyata keçmiş xristianlığı qəbul edən onoqurlar, bulqarlar və digər türk tayfaları keçmiş Qafqaz Albaniyasının ərazisindəki hər hansı siyasi birləşməyə mərkəzləşdirilmiş qaydada təbə olmamışlar.

Albanlara gəldikdə, bu, Qafqaz Albaniyasının parçalanmış xristian əhalisinin qalıqlarından biri idi, lakin vurğulamaq vacibdir ki, onlar əsrlər boyu, XIX əsrə qədər öz alban kimliyini və albane etnonimini qoruyub saxlamışdılar. Albanların islamlaşmış Qafqaz dilli əhalisinin bir hissəsi –

ləzgilər, saxurlar, ingiloylar, krızlar və s. özlərini qoruyub saxlaya biliblər, Qafqaz albanlarının nəslindən olan udilər isə bu günə qədər öz xristian inanclarını və alban kimliyini qoruyub saxlaya bilmişlər.

İndi isə yazışmalar zamanı verilən təlimatlar haqqında danışaq. “Mərəsimlər kitabı”nın mətni rus dilinə tərcümə olunmadığı üçün ikinci Kitabın (II kitab), 48-ci fəslinin ingilis dilində olan “Xarici dövlətlərə yazılı formada istifadə olunan müraciət” hissəsindən istifadə edəcəyik.

Konstantin Baqryanorodnıda əvvəlcə Roma Papasına və Baş Məşvərətçiyə müraciət formaları verilir, biz bunları buraxırıq. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, müraciət olunan şəxsin statusu dəftərxana möhürlərinin növləri və istifadə olunan mətnin xarakteri ilə müəyyən edilir.

Bunun ardınca iki arxontlar arxontuna (hökmdarlar hökmdarı və ya hökmdarların başçısı), yəni Böyük Ermənistanda və Vaspurakana üçqat mötəbər qızıl möhürlə – bulla ilə bağlanan müraciət forması göstərilir.

Bizi maraqlandıran bölgəyə diplomatik yazışma aşağıdakılardır:

- Koqovita, Armeniya;
- Tarona, Armeniya;
- Mokka, Armeniya;
- Anjevançik, Armeniya;
- Sünik, Armeniya;
- Vayots Dzor, Armeniya;
- Xaçen, Armeniya;

Həmçinin, üç Sevordik arxontları (hökmdarlarına).

Bütün bu növ müraciətlər adi möhür-bulla ilə bağlanır.

Sevordiklərə edilən müraciət, eyni zamanda iyerarxiya və ya tabeçiliyə dair suallar doğuran göstərilən arxontlara birbaşa müraciət istisna olmaqla, bü-

tün müraciətlərdə "Ermənistan" coğrafi göstəricisinin qoyulması o dəqiqə diqqət çəkir. Bəs onda "Ermənistan" göstəricisi olmayan Sevordiklər niyə "Ermənistan" göstəricisi ilə göstərilən arxontların ardınca "erməni dünyası"nın nümayəndələri sırasında sadalanır? Burada Vayots Dzoru Sünik vilayəti hesab etmək olar, lakin Xaçen tarixən və coğrafi olaraq Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olan vilayətdir. Nə üçün Xaçen, Vayots Dzor və Sünik "Ermənistan" göstəricisi altında təqdim olunmuşdur? Bunu aşağıda şərh edəcəyik.

Üstəlik, qaldırılan suallar istər-istəməz əvvəllər qeyd etdiyimiz istifadə olunan "Ermənistan" anlayışına gətirib çıxarır və K.Baqryanorodnının "Ermənistan" vilayəti ilə bağlı izahını açır.

Müraciət növlərinin sadalanma ardıcılığı o dəqiqə təəccüb doğurur – ərazisi Cənubi Qafqaza yox, Şərqi Anadoluya aid olan iki "arxontlar arxontu" Böyük Ermənistan və Vaspurakanın ardınca ərazisi Şərqi Anadoluda olan 4 arxont (Kogovit, Taron, Mokka, Anjevanchik), daha sonra isə əraziləri Cənubi Qafqazda yerləşən arxontlar (Sünik, Vayots Dzor, Xaçen və ardınca Sevordiklərin 3 arxontu) gəlir. Siyahıdakı Sevordik-Subarlar haradan çıxdı və nə üçün bu bloka və daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, "Ermənistan" göstəricisi olmadan yerləşdirilib? Bu, coğrafi, yaxud başqa bir amillə əlaqəlidir? Bu bağlanmanın mənasını aşağıda izah etməyə çalışacağıq.

Üstəlik, qaldırılan suallar istər-istəməz əvvəllər qeyd etdiyimiz istifadə olunan "Ermənistan" anlayışına gətirib çıxarır və K.Baqryanorodnının "Ermənistan" vilayəti ilə bağlı izahını açır.

Bundan sonra K.Baqryanorodnı da İberianın kuropalatlarına (hökmdarlarına) ikiqat mötəbər qızıl möhürle

bağlanan müraciət forması gəlir və göstərilir ki, onun tabeliyində dörd güc mərkəzi vardır və onlar aşağıdakılardır:

- Arxont Berpasak, İberiya,
- Arxont Taoska-ri, İberiya,
- Arxont Kartveli, İberiya,
- Arxont Acarıstan, İberiya,

Özü də bu arxontlara edilən müraciətlər adi möhürlə bağlanır.

Burada mərasim prosedurları suallar doğurmur, çünki İberiya hökmdarına tabe olan dörd arxont tabelilik səbəbindən "İberiya" göstəricisi ilə təqdim olunur.

Həmçinin qeyd edək ki, "Alaniya başçısına", eləcə də "Abasya başçısına" göndərilən müraciət nümunələri ikiqat mötəbər qızıl möhürlə bağlanır.

Aşağıdakı müraciət nümunələri maraq doğurur, belə ki, burada söhbət əsasən Qafqaz Albaniyası ərazisindən gedir.

Bu, [Qafqaz] Albaniyası arxontuna, Krebatan arxontuna (ehtimal ki, Dərbənd), Kedoniya arxontuna (Dudaniya, daha doğrusu, Şimali Dağıstanın bir hissəsi), Sanariya arxontuna, Şabran arxontuna, Asiya arxontlarına (daha doğrusu, ehtimal ki, Dağıstandakı Sarir) hansılar ki, Xəzər qapılarının yerləşdiyi Alaniya ilə Sanariya (Kamak, bəlkə də Kumık) arasında yerləşir, Krız arxontuna, Brezan (daha doğrusu, Bərzand) arxontuna, Mokan (daha doğrusu, Muğan) arxontuna edilən adi möhürlə bağlanmış müraciət formalarıdır.

Bunun ardınca K.Baqryanorodnı Ermənistan, İberiya və [Qafqaz] Albaniyasının üç katolikosuna göndərilən adi möhürlə bağlanan müraciətin formatını verir.

Müqayisə üçün həmin siyahıdan Xəzər Xaqanına (üçqat mötəbər qızıl möhürlü) və Rus arxontuna (ikiqat mötəbər qızıl möhürlü) göndərilən müraciət nümunələrini,

həmçinin Türk arxontuna (ikiqat mötəbər qızıl möhürlü) və Patsınaklar (Peçeneqlər) arxontuna (ikiqat mötəbər qızıl möhürlü) göndərilən müraciət formalarından nümunələr gətirəcəyik.

Beləliklə, əvvəlcə Baqryanorodnının yazdıqlarını şərh edən əlçatan mənbələr üzərində dayanacaq.

"Mərasimlər kitabı"nın 2-ci (48) kitabında əksini tapmış imperatorluq yazışmaları məşhur alim K.Tsukermanın "Travaux et Mémoires" (fransız dilində) əsərində apardığı tədqiqatın predmeti olmuşdur.

Tsukerman "Ermənistan" göstəricisinin əlavə olunduğu Böyük Ermənistanın bütün erməni və qeyri-erməni birləşmələrinin təbəçilik iyerarxiyasının olmadığını sübutdəlillərlə göstərir. Bu fikirlə razıyıq.

"Erməni qrupu" ilə kiçik "Gürcü qrupu"nu müqayisə edərək, o, yazır ki, İberiya kuropalatının rəhbərliyi altına daxil edilən dörd vilayətin arxontları aydın izah olunur, çünki bu, təbəçilik iyerarxiyasıdır və "bu qrupa kilsə səviyyəsində İberiya katolikosuna məxsus olan bütün siyasi birliklər daxildir". Həm erməni, həm də Alban birliklərini özünə daxil edən "Erməni qrupu"nun "Gürcü qrupu"ndan fərqi də bundadır.

"Erməni qrupu"na daxil olan birləşmələr üzərində Böyük Ermənistan arxontunun süzerənliyinin olmaması onunla təsdiq edilir ki, "imperator adı çəkilən ölkələrin rəhbərlərinə birbaşa yazır", lakin şübhəsiz ki, diplomatik "çəki" "erməni qrupu"nun digər ölkələrinin adı möhürlərdən fərqli olaraq, özünün Böyük Ermənistan və Vaspurakanın rəhbərlərinə göndərilən müraciətlərin həm mətnində, həm də onların bağlandığı qızıl möhürlərdə əks etdirir. Bununla da "erməni qrupunun birliyi" Böyük Ermənistanda hakimiyyətdə olan Baqratidlər sülaləsi üçün üstünlük yaratmır, üstəlik də bu sülalə X əsrin ikinci rübündə çox zəifləmişdi. **Müəllifin fikrincə, "anlayış açarı kimi"**

Utikdə, daha doğrusu, Qafqaz Albaniyasında yaşayan “Sevordiklər haqqında yeganə qeyddə “Ermənistan”ın adının çəkilməməsidir, onlar "nə etnik, nə də siyasi cəhətdən Ermənistanın bir hissəsi deyildir".

Tsukerman Sevordiklərin “erməni qrupu”nda görünməsini onunla izah edir ki, bəzən ərəb coğrafiyaşünasları xristianlıq oriyentasiyası səbəbindən onları “erməni tayfası” kimi təqdim edirlər və bunu onların Kon ləqəbli lideri Stapannosun dini inancında möhkəmliyi ilə vurğulayır. Stapannos (Kon) inanc üçün əzabkeşliyi eretiklikdən üstün tutdu. Nəticədə belə yekun fikrə gəlir ki, “erməni qruplaşması, görünür, din ətrafında birləşib və Ermənistan katolikosunun kilsə səviyyəsinə düşən siyasi birlikləri əhatə edir. Konfessional və etnik fərqliliyin yeganə halı Sevordiklərə aiddir və buna görə də imperiya dəftərxanasının məmurları Ermənistanın adını çəkmir, lakin onları eyni qrupa daxil edirlər”, “Xaçen knyazlığının "erməni qrupu"na daxil edilməsi isə heç də əsassız deyil və yaxınlarda olan kilsə dəyişikliyini əks etdirir. 948-ci ildə Xaçen knyazı Qrigori xalkidonçuluğa etiqad göstərən Alban katolikosu Qaqiki rədd elədi və erməni kilsəsinin rəhbəri tərəfindən qoyulmuş İoanni antikatolikos kimi qəbul etdi. Qriqorinin belə mövqeyi sübut edir ki, o, 942-943-cü illərdə Qafqaz Albaniyasının başçısı İşxanik tərəfindən tətbiq olunan Qaqikin sələfi Saxakın xalkidonçuluğuna etiqad göstərməmişdir”.

Tsukermana görə, "Xaçenin “erməni qrupu”na daxil edilməsi göstərir ki, Xaçen knyazlığı iki yepiskopluğu ilə birlikdə erməni-qriqorian kilsəsinin təliminə sadıq qalmış və imperiya dəftərxanası bundan xəbərdar olmuşdur". Başqa sözlə, Xaçen knyazlığı erməni monofizit-qriqorianizminə sadıqlıyını qorumuş və müəllifin fikrincə, bu, "onların [Bizans sarayının məmurlarının] bölgə haqqında müəmməl biliklərini əks etdirir". Bu cür anlayışla yalnız qis-

mən razılaşımaq olar, çünki Xaçen sırf erməni birləşmələrindən fərqli olaraq, nə siyasi, nə də kilsə cəhətdən erməni kilsəsinin yeparxiyası olaraq, Ermənistana daxil olmamışdır, üstəlik də Vayots Dzor və Sünikə münasibətdə şərhlər yoxdur.

Bu baxımdan, Tsukermanın Qafqaz Albaniyası ilə bağlı verdiyi maraqlı mülahizələrdə dayanaq. Müəllif yazır ki, “Mərasimlər kitabı”ndakı tarixi Albaniya çoxlu sayda dəşikləri olan İsveçrə pendirinə bənzəyir və bütöv bir çörək parçasına bənzəmir. Bu çatışmazlıqlar, Kürün cənubundakı Albaniya-Aranın müsəlman hökmdarları ilə ümumi fikrə görə, Azərbaycan əmirindən asılı olan Bərdənin ağaları ilə əlaqələrin olmamasına gətirib çıxarır... Qoraz (Qoris) knyazlığı barədə heç bir istinadın olmaması isə bu təcrid olunmuş ölkənin erməni dünyasında Konstantinopolla əlaqəsi olmayan yeganə ölkə olduğunu göstərir. Kəbəla çarlığı haqqında da məlumat yoxdur, hətə bir zamanlar Qafqaz Albaniyasına mənsub olmuş Qafqaz dağlarının şimalında yerləşən Maskat (Masqut) və Dərbənd kimi ölkələrdən danışmırıq”. Müəllif belə nəticə çıxarır ki, “Şərqi Qafqaz ölkələri ilə diplomatik münasibətlər sistemətik və müntəzəm deyildi, bunu “Mərasimlər kitabı” da təsdiq edir.

Qafqaz Albaniyası arxontatına (çarlığına) münasibətdə, Tsukermana görə, bu, “çarın (başçının) və böyük knyazın müvafiq olaraq, yalnız Kürün şimalı və cənubundakı vilayətlərinin tərkib hissəsi olan birləşmə kimi başa düşülecək və məhz bu, İ.Drasxanakertsi və Anani Mokatsiyə görə, məhdud siyasi mənada Albaniya – Aluank olaraq təqdim ediləcək”. İbn Xaukalda da bu iki komponent mahiyyətə bir-biri ilə sıx əlaqəlidir.

Başqa sözlə, belə nəticəyə gəlirik ki, göstərilən tarixi dövrdə Albaniya iki tərkib hissədən (Kürdən şimal və cənub hissələr) ibarət olan şərti dövlət birliyi kimi başa dü-

şülməlidir və erməni və ərəb salnaməçiləri də bu yolla gədirilər.

Fəridə Məmmədova "Qafqaz Albaniyası və albanlar" adlı fundamental tədqiqatında Tsukermanın mülahizələrinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirir (III fəsil) və onun Böyük Ermənistanın çar hakimiyyətinin digər arxontlar üzərində hər hansı üstünlüyünün olmadığına dair fikirlərini dəstəkləyir.

"Erməni qrupu"nun erməni məzhəbi altında kilsə mənasında Ermənistana tabe olan tayfalar birliyi olması və burada fərqli dini və etnik mənsubiyyətinə görə yalnız Sevordiklərin istisna təşkil etməsi barədə Tsukermanın nöqtəyi-nəzərini təhlil edərək, F.Məmmədova yazır: "Burada çox şey etiraz doğurur. Hər şeydən öncə, Sevordik heç də adı çəkilən yeganə hal deyil. Xaçen də öz Alban əhalisi ilə "dini və etnik mənsubiyyətinə görə ayrıca" təqdim olunur.

Biz bu fikri, eləcə də onun digər yerində deyilmiş haqlı qeydini də dəstəkləyirik: "K.Tsukerman X əsr hadisələri üçün "Böyük Ermənistan" anlayışının özünü şərh etmir" – bu siyasi və ya coğrafi məfhumdur? Axı X əsr üçün bu, anaxronizm kimi görünür, çünki bu, Böyük Ermənistan olmuşdur".

F.Məmmədova tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, "...Alban Avtokefal kilsəsinin 1500 ildən çox mövcudluğunun özü ermənilərdən fərqli bir etnik qrupun – Alban etnik qrupunun olmasının mübahisəsiz bir faktıdır, əks halda Alban kilsəsi kimə xidmət edəcəkdi...".

Bu bölmənin bəzi nəticələrini ümumiləşdirək.

Aparılan təhlil göstərir ki, birincisi, Bizans sarayının diplomatik yazışmalarında "Armeniya" anlayışı yalnız Bizans imperatorluğuna fə-m-əyalət kimi daxil edilməyən ərəzilər üçün istifadə olunur;

İkincisi, diplomatik yazışmalarda istifadə olunan “Armeniya” termini göstərilən tarixi dövrdə Baqratidlər sülaləsinin tabeliyində olan “Böyük Armeniya” ərazilərinin və birləşmələrinin hər hansı iyerarxik tabeliyi başa düşülmür, üstəlik də “Böyük Ermənistan” termininin istifadəsi anaxronizmdir və göstərilən dövrün tarixi reallıqları nəzərə alınmaqla, absurd görünür;

Üçüncüsü, Cənubi Qafqaz Albaniyasına və Sünik birləşmələrinə (Xaçın, Vayots Dzor, Sünik), eləcə də bəzi Şərqi Anadolu erməni birləşmələrinə (Kogovit, Taron, Mokka, Anjevançik) münasibətdə “Armeniya” ön-sözünün istifadəsi, erməni-qriqorian monofizit konfessiyasına etiqad vurğulanmaqla, ərazi mənası yox, konfessional məna daşıyır;

Dördüncüsü, **Albaniyanın Uti vilayətində yerləşən Sevordiklərin arxontlarına (hökmdarlarına) ünvanlanan diplomatik yazışmalarda “Armeniya” ön-sözünün olmaması onların nə etnik, nə konfessional, nə də siyasi cəhətdən Armeniya ilə bağlı olmadıqlarını, Albaniyaya da daxil olmadıqlarını və tamamilə müstəqil olduqlarını göstərir və bu dövrdə Kürün şimalında çarı və çaydan cənubda böyük knyazı olan Qafqaz Albaniyası şərti birlik toplumu kimi göstərilir;**

Beşincisi, **Bizans sarayının diplomatik yazışmalarında Sevordiklərin ünvanlarının ayrıca göstərilməsi Utik ərazisindəki bu tayfa birləşməsinin dominant rolunu və əhəmiyyətini göstərir (yeri gəlmişkən, burada Dədəvəng (Xudavəng) daxil olmaqla, bir sıra xristian monastır kompleksləri yerləşir) və bu amil sonrakı araşdırmalarımızın predmeti olacaqdır.**

III fəsil

Bu hissədə biz Konstantin Porfirogenetin diplomatik yazışmalarında qeyd olunan Sevordik-suvarların yaşadığı Utikə diqqət yetirəcəyik və Sevordiklərin inancları və onlardan qalan maddi və mədəni irsi araşdıracağıq. Bu məsələləri təhlil edərkən, nəzərə alacağıq ki, **birincisi**, əksər kilisə və monastirlər türk-xristian əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi bölgələrdə inşa edilmişdir və **ikincisi**, onlar konfessional olaraq bir çox hallarda ilkin vəziyyətdə qriqorian-monofizit deyil, diofizit, daha doğrusu, pravoslav olmuşlar, xalkidonitlər idi.

Və başlanğıc üçün xristian türklərin yaşadığı ərazidə yerləşən Dədəvəng (Xudavəng) monastirini nəzərdən keçirək.

Xüsusən Suvarlar / Savirlər, Sabirlər / Subarlar, erməni salnameçilərinə görə, Sevordiklər və ərəb mənbələrində – Savardiya (Siyavurdiya) erməni xalq etimologiyasına görə, "qara oğullar" (sev – qara, ordi – oğul) deməkdir. **Erməni mənbələri Uti vilayətinin sakinlərini – utiləri Sevordiklər adlandırırdılar, sevordiklər isə xristian türkləri olmuşlar, özü də "Uti sakinləri – Sevordiklər ermənilərin xarici düşmənləri arasında tanınırlar".** Ərəb coğrafiyaçısı əl-Məsudinin qeydlərinə əsasən, "...Kür çayı axır ...Tiflisin sərhəd vilayətinə çatır, onu ortadan kəsib keçir. Sonra ermənilərin bir qolu olan Siyavurdiya torpaqlarından axır". Məşhur alim Tsukermanın qeyd etdiyi kimi, onlar Utinin Alban vilayətində yerləşdilər, ilk dəfə Şəmkirdə qarşılaşırlar, "lakin bu, heç bir halda zəbt deyil".

Əlavə edək ki, tarixi dəlillərə görə, Dədəvəng (Xudavəng) monastiri Kol (Kolanılar) türk tayfalarının etnonimi ilə əlaqəli olan Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) torpağında, Utikdə yerləşmişdir.

Xristian türklərinin konkret tayfaları haqqında danışmaqdan öncə ümumən onların Cənubi Qafqazda mövcudluğuna dair az öyrənilmiş problemi təsvir edəcəyik. Bu halda təqdimat ardıcılığı aşağıdakı kimi seçilir.

Əvvəlcə bir sıra türk tayfalarının bizi maraqlandıran, daha doğrusu, erkən orta əsrlərdən başlayaraq təqribən eramızın X əsrinə qədər olan tarixi dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində yaşamaları ilə əlaqəli ümumi vəziyyət təqdim olunur. Ardınca qohum Türk tayfaları kolanılar və kəngərlilər (Peçeneqlər) haqqında tarixi məlumatların təqdimatında dayanaraq, onların Utikdə yaşamalarına və konfessional xüsusiyyətlərinə, eləcə də bolqarlara və onların kolanılar və kəngərlilərlə qarşılıqlı nüfuz etmələrinə diqqət yetirəcəyik. Sonra Türk tayfası Suvarların (Sevordiklər) Utik vilayətində yaşamaları, xristianlığı qəbul etmələri və onların inanclarınının xristoloji xüsusiyyətləri barədə tarixi dəlillər gətiriləcəkdir. **Yekun hissə xristian türklərin Utik və qonşu vilayətlərdə yaşadıkları ərazilərdə yerləşən xristian monastır komplekslərinə və kilsələrinə, onların konfessional xüsusiyyətlərinin – erməni qriqorian (monofizit) və ya diofizit (xalkidonçu) istiqamətlərinin aşkara çıxarılmasına, habelə türklərin ərazisində olan xristian məbədlərinə münasibətin müəyyən edilməsinə həsr olunacaq.**

Suriyalı salnaməçi Zakari Mitilenskiyə görə (V-VI ə.), artıq V əsrdə Azərbaycan və Dağıstan türklərinin öz dillərində Bibliyası var idi. Müqəddəs Kitabın tərcüməsi Aran (Alban) yepiskopu Kardost tərəfindən həyata keçirilmişdi və çox güman ki, o, türk kökənli olmuşdur: axı türk leksikasını mükəmməl bilmədən Bibliyanı bu dilə çevirmək mümkün olmazdı. Zamanla dövrəşməyə müraciət etsək, Bibliyanın türk dilində ortaya çıxması tarixən regionda Qafqazdakı albanların və iberlərin və Şərqi Anadoludakı erməni-qriqoryanların Bibliyasınının tərtib edildiyi

vaxtla üst-üstə düşür. **Bu səbəbdən bölgədəki Türk xristianlığı İber-gürcü, Alban və erməni-qriqorian kilsələri ilə eyni dərəcədə qədim köklərə malikdir.**

Türk yer adları və onomastikası, eləcə də türklərin bölgədə mövcudluğu antik dövrlərdən qeyd olunmasına baxmayaraq, Qafqaz Albaniyası irsi tədqiq edilərkən bölgənin çoxsaylı türk əhalisi haqqında susmağa üstünlük verilir.

Belə ki, məşhur tarixçi və şərqşünas N.Piqulevskeyanın "Pyotr İverin həyatı" (IV əsr) tədqiqat əsərində qeyd olunur ki, gürcü çarı Farasman ordusu Qafqazda "iverlərin qonşuları olan" ağ hunların qonşularının köməyi ilə İberiyada hakimiyyəti ələ keçirdi. Ağ hunlar isə bəlli olduğu kimi, abdal-eftalit türkləridir və onların Cənubi Qafqazda varlığı barədə "Alban tarixi" əsərinin müəllifi M.Kalanatuklu da bəhs edir.

Bununla birlikdə, türk xristianlığının, o cümlədən Cənubi Qafqazın xristian türklərinin tarixi məsələsi tarixi məktəblər tərəfindən zəif öyrənilmişdir. Belə vəziyyətin vacib səbəblərindən biri nəinki xristian türklərin Cənubi Qafqazdakı rolunun sıxışdırılmasından, həm də onların bu ərazilərdə daha sonrakı dövrlərdə görünmələrini sübut etmək cəhdlərindən irəli gəlir.

Mənbələrə görə, erkən xristianlıq dövründə Cənubi Qafqazdakı türklərin sayı olduqca təsiredici idi. Belə ki, Bizans müəllifi Menandr Protektor məlumat verir ki, imperator II Tiverin (582-ci ildə vəfat edib) dövründə "Roma sərkərdələri Albaniyaya hücum etdilər, Savirlər və digər xalqlar arasından girovlar götürdülər" və bu qeyd yalnız türk-savirlərin Albaniyanın özündə böyük təsirinə, sayına və gücünə dəlalət edir. Üstəlik, xüsusi olaraq adı çəkilən Savirlərdən əlavə, mənbələrdən belə çıxır ki, digər türk qrupları **kəngərlər, abdal-eftalidlər, avarlar, onoğurlar,**

saroğurlar, utiqurlar, barsillər, bulqarlar və s. olmuşdur.

Aydındır ki, islamdan əvvəlki dövrdə Cənubi Qafqazdakı türklərin heç də hamısı xristianlığı qəbul etməmişlər, lakin böyük hissəsi xristian olmuşlar. Elə həmin Menandr məlumat verir ki, imperatorun narazılığı ilə əlaqədar "Roma hərbi rəisləri yenə də Albaniyaya girdilər, **savirləri və albanları Kir** çayının bu tərəfində məskunlaşmağa və bundan sonra Roma ölkəsində qalmağa məcbur etdilər". Bu nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, romalılar albanların və savirlərin hərbi müqavimətinin qarşısını almaq istəyində idilər və həmçinin **hər iki tayfa Albaniyanın hakim əhalisi olmuşdur (V-VI əsrlərdən** söhbət gedir).

Ərəb salnaməçisi ibn-Haykaldan qalan bir məlumatda göstərilir ki, hansısa bir **hökmdar Senaxerib ibn-Suvar Qarabağın Xaçın adlı diyarı da daxil olmaqla, Albaniya ərazisinin bir hissəsinin hökmdarı olmuşdur.** Xaçın hökmdarlarının vilayətində Dədivəng, Gəncəsar və digər monastırlar var idi. Elə həmin ərazidə albanların tarixinin müəllifi M.Kalankatuklunun doğulduğu Kalankatuk kəndi yerləşirdi.

Tarixçi Teofan Bizanslı dağlıq Qarabağ və Sünik ərazilərini "**hunların** kələ-kötür və çətin yolları olan keçilməz ölkələr" olaraq xarakterizə edir. Bəllidir ki, 612-628-ci illər dövründə Bizans imperatoru I İrakli (575-641-ci illər) Sasani çarı II Xosrov Pərvizlə barışmaz müharibələr aparmışdır. Bu döyüşlərin bir hissəsi müasir Qarabağ ərazisində baş vermişdir, bu barədə Bizans salnaməçisi Teofan və alban salnaməçisi Musa Kalankatuklunun verdiyi məlumatlar qalmışdır. Bu kampaniya zamanı 614-cü ildə İrakli Albaniyada qışlamış və artıq 615-ci ildə Sasani qoşunları ilə bir neçə vuruşmadan sonra Bərdə, Kalankatuk vasitəsilə və sonra Tər-tər çayının axınının əksi istiqə-

mətində qərbə keçərək öz sərhədlərinə qayıtmağa başlamışdı. Müəlliflərin məlumatına görə, hansısa bir anda iki Sasani ordusu İraklinin qoşunlarını sıxışdırdı və o, Aran-Albaniyadan qərbə doğru geri çəkilərək Tərtər çayı hövzəsindən (tarixi Tur-Tur və ya sadəcə Tur) keçməyə, keçilməz dərələr və dağlara girməyə məcbur oldu. Musa Kalankatuklu yazır ki, Tərtərdən sonra iki fars qoşunu İraklini Sunik ölkəsi boyunca geriyə təqib etdi. **Yəni dağlıq Qarabağ və Sünik Teofanın, haqqında yazdığı hunların ölkələridir.** Bizanslı Teofanın salnaməsindəki "Hunlar ölkəsi" ifadəsi müasir tədqiqatçıların fikirlərinə bir qarışıqlıq gətirdi, çünki hunların bu keçilməz ölkələri Albaniyadan Ermənistana gedən yolun üstündə idi. Çoxları Qarabağda və Sünikdə tarixi türkləri görmək istəmirdi.

Birmənalıdır ki, İrakli relyef baxımından çətin bir yol seçmişdir, lakin yəqin ki, bu ölkə onun üçün müttəfiq ölkə idi, əks halda bütün ordu ilə Qarabağ və Sünik dağları və dərələri ilə belə çətin bir yol qət etməyə məcbur olmazdı. Hunların və ya türklərin onun müttəfiqi olması bəlli bir faktdır. Artıq 617-ci ildə o, Qafqaza qayıdaraq, "bu ölkədə Xəzərlər adlandırılan Şərq türklərini öz müttəfiqliyinə dəvət etdi". Teofana görə, Xəzər Yabqusu İraklidə "40000 igid döyüşçü" saxladı, imperator həmin döyüşçülərlə Sasaniyənin üstünə getdi. Bu 40 minlik ordunun əsas hissəsini Suvar- sabirlər və barsillər təşkil edirdi.

Bütün hallarda görürük ki, Gəncəsar və Dədəvəng monastırlarının yerləşdiyi ərazilər Bizans mənbəyində bir türk ölkəsi olaraq qeyd edilir. Üstəlik, İrakli pravoslav xristian ölkəsinin imperatoru idi. Türklər də erməni yox, pravoslav xristianlar idi.

Öz hekayəsində İonn Katolikos (Drasxanakertsi) bir neçə dəfə utiləri xonlar (hunlar), sevordlar, yaxud "Uti qavarının vəhşi tayfaları" və ya "ətrafımızda yaşayan xalq" adlandırır. Drasxanakertsi bir yerdə onların döyüş taktika-

larından bəhs edərək xatırladır ki, süvariləri coşqunluqla hücum etdikləri zaman döyüşün ortasında sürətlə geri çəkilərək, düşmən qüvvələrini aldatdılar və bununla onları bir-birindən uzaqlaşdırdılar. İstənilən tarixçi bu taktikanın həmişə Türk süvariləri tərəfindən tətbiq olunduğunu bilir.

Xatırladaq ki, Uti vilayəti Ermənistanın indiki ərazinin bir hissəsini, daha doğrusu, Göyçə (Sevan) gölündən Azərbaycan sərhədlərinə qədər olan şimal torpaqlarını, həmçinin Qazax, Gədəbəy, Şəmkir rayonlarının ərazilərini və cənubda Berd şəhərinə qədər və Tərtər çay hövzəsinin böyük bir hissəsini və cənubdan Qarabağda Qarabulaq məntəqəsinə qədər əraziləri əhatə edirdi. Utinin şimalında Qoşavəng-Gedikvəng, Ağbat, Makaravəng, Uzunlar (Odzun), Sanain, Ağtala kimi kilsə-monastır kompleksləri yerləşir. Qeyd edək ki, cənubi Qarabulaq Füzuli adlandırılmışdır. Qarabulaqlar suvarların bir qolu olmuşdur və Füzuli, Xocavənd rayonlarında mövcud olan Qarabulaq və Cavarlı toponimlərinin adları da suvarlarla bağlıdır. Sabir-suvarlar barədə müsəlman dövrünün yazıçıları da bəhs edirlər. Sabirlər xristian olduqları üçün bəzən onları ermənilər adlandırırdılar.

Xristian türklər və xüsusən də suvarlarla əlaqəli tarixi faktları sadalayaraq və qədim mətnlərdəki dəlillərə istinad edərək, şübhəsiz ki, regionda yaşamış türk tayfaları Sabir / Suvarlar, Qazak(x)-Qarapapaqlar, barsillər, kolanılar və alban-qarqarların, həmçinin xett yazılarında kasklar / kasakların mümkün varisliyini və bir-birinə bağlılığını əks etdirmək lazımdır.

Bəs bu ərazilərdə hansı türk qəbilələri yaşamışdır?

1. Kolanılar.

Əvvəlcə kolanıqlarla bağlı məsələni araşdıraraq, və ilk növbədə qeyd edək ki, Dədəvəng monastırının yerləşdiyi

ərazi Albanların tarixində Mets-Kolmank (Böyük Kolmanlar) kimi keçir. Baxmayaraq ki, Böyük Kolmanlar vilayətinin dəqiq sərhədləri salnamənin özündə göstərilməmişdir, lakin kitabın özünün mətninə əsasən, bu bölgənin Tərtər və Qarqar çaylarının hövzələri arasında yerləşdiyi aydın olur.

M.Kalankatuklunun gətirdiyi maraqlı tarixi fakt sübut edir ki, ərazi və konfessional baxımdan Böyük Kolmanlar (Mets-Kolmank) bölgəsinin ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur.

M.Kalankatuklunun "Alban tarixi"ndə albanların danışıqlar aparmaq üçün qüdrətli hunların ölkəsinə göndərdiyi Mets-Kolmank bölgəsinin yepiskopu **müqəddəs İsrailin adı tez-tez xatırlanır**. Bu hadisə ilə əlaqəli hekayədə Qafqaz türklərinin ayinləri qeyd olunur, burada Kuar, Təngri-xan adları çəkilir, yaxud oda, suya və s. qurban-kəsmə mərasimləri xatırlanır. Hunlar və ya xazirlər (xəzərlər) ölkəsinə də M.Kalankatuklu Türküstan adlandırır. Müəllif İsrail yepiskopunun onların paytaxtı Varaçandakı moizəsini xüsusi vurğulayır. Mətdən aydın olur ki, İsrailin moizəsi çox uzun olmuş və görünür bir neçə gün davam etmişdir. "Alban tarixi"ndə bu hadisələrə bir neçə fəsil ayrılmışdır ki, bu da ölkə üçün nəticələrin vacibliyi ilə şərtlənmişdir. Kolmank yepiskopu İsrailin türk dilini yaxşı bildiyi və danışmağı bacardığı bəlli olur. Və bu, təbiidir, çünki türklərin yanına moizə oxumağa göndərilən şəxs onların dilinin bilicisi olmalı idi. M.Xorenskinin məlumatlarına görə, Qafqaz türkləri onun çıxışlarını müsbət qarşıladılar, ona dini rəhbər olmağı təklif etdilər, onu buraxmaq və başqa bir vardapeti dinləmək istəmədilər. Ola bilsin ki, onu özlərininki sayırdılar, çünki öz adət-ənənələrinə çox qısqançlıqla yanaşan türklər bir yabançının danışdığını belə diqqətlə dinləyə bilməzdilər. İsrailin cavabı diplomatik olmuşdur: Albaniya katolikosunun razılığı olmadan be-

lə bir təklifi qəbul edə bilməz. Belə bir cavabdan sonra Türklərin knyazı Alp İlutver Albaniyada səfirliyi "dost təklifləri və [İsrailin] Hunlar ölkəsinin dini rəhbəri təyin edilməsi xahişi ilə" təchiz etdi. Alp İlutver eyni xahişlə daha bir müraciəti Armeniyaya – "Böyük Armeniyanın yepiskoposapeti (katolikosu) müqəddəs Saaka və Armeniyanın çoxtərəfli sərkərdəsi knyaz Qriqora göndərir". Saak və knyaz Qriqorun cavabı maraqlı olmuşdur, burada qeyd olunurdu ki, **"o [Mets-Kolmankın yepiskopu], bizim taxt-tacın yox, Aluank taxt-tacının hakimiyyəti altındadır. Biz istəyirik və razıyıq ki, o həmişə sizin yanınızda olsun, lakin onun üzərində hüquq və hakimiyyət paralel taxt-tacımız Eliazar, Aluankın hayrapetinə məxsusdur. Bu onun işidir"** (M.Kalankatuklu, XLV, Hunların məktubuna cavab). Beləliklə, erməni katolikosluğu erməni katolikosunun ortaq taxt-tac adlandırdığı Kolmank dini icmasınının Alban kilsəsinə aid olmasını qəbul edir.

Bu, erməni kilsəsi tərəfindən Dədəvəng monastırının ərazi və yepiskopluğunun Albaniyanın olaraq tanımasını göstərən vacib faktdır.

Bununla yanaşı, ərazidə V-VI əsrdən başlayaraq, kök atmış suvarları nəzərə alsaq, kolanların suvarlara qohumluğu haqqında fikrin yaranması həqiqətə uyğundur.

Maraqlıdır ki, xəzərlər bununla sakitləşmədilər və **M.Kalankatuklunun** qeyd etdiyi kimi: "Ermənistandan [Aluanka] qayıdan İtqin-xursan və Çat-xəzir paytaxt Partava katolikos Eliazar və knyaz Varaz-Trdatın hüzuruna təşrif buyurdular və ayrılarkən yepiskopu [İsraili] onlara verməsini xahiş etdilər. Lakin onlar İsraili [xəzərlərə] dini rəhbər olaraq vermək istəmədilər. Dedilər: "O, Allahın tamamilə ona əmanət etdiyi dini icmanı tərk edə və sizinlə ola bilməz. Ancaq ona əmr edəcəyik ki, o, imkanları daxi-

lində sizin yanınıza gəlib qayıtsın və sizi Məsih inancında təsdiq etsin və aramızda qurulmuş sarsılmaz sevgini qorusun. Biz buna razıyıq, çünki o, aramızda vasitəçi olaraq düşmənçiliyə son qoyacaq və aramızda sevgi və barış bərqərar olacaq".

Bütün bunları eşidən knyazlar təəccübləndilər və hiddətləndilər. Onlar bu imtinadan narazı qalsalar da, hər halda razılaşmaq məcburiyyətində qaldılar və dedilər: "Qoy [İsrail] bizi ziyarət etməyə gecikməsin ki, onun bizdə əsasını qoyduğu inancın təməli çökməsin və biz yetim qalmayaq, çünki biz başqa bir vədapeti dinləməyəcəyik və ona itaət etməyəcəyik".

Müqəddəs yepiskop [İsrail] öz mehriban xasiyyətinə görə könüllü olaraq Hunların yanına getməyə razı oldu, hər iki ölkəni razı saldı və vəd və ittifaq şərtlərini möhkəm qorumaq üçün yeni din qəbul etmiş Məsih dini icması üzərində qəyyumluq etdi. Mübarək yepiskopun sözlərini bəyənərək, dinlədikdən sonra onlar hədsiz sevincə qərç oldular və Müqəddəs Üçlüyə xeyir-dua verərək əmin-amanlıqla öz yerlərinə qayıtdılar".

Bu fakt türklər tərəfindən xristianlığın qəbul edilməsinin tam aydın təzahürüdür.

Mets-Kolmankın Dədəvəng monastırı ilə Alban katolikosatına mənsub olmasına dəlalət edən daha bir faktı nəzərdən keçirək. VII fəsildə (Armeniya katolikosu İovhannesin Aluank katolikosu Ter Abbasa göndərdiyi inancın toxunulmazlığına dair müraciət) M.Kalankatuklu yazır: "Xeyirxah, ədalətli, Allahı sevən [yepiskoplara] və lütfkar qardaşım və taxt-tac ortağımız katolikos Ter Abasa, Baxalat yepiskopu Movsesə, Kabala yepiskopu Qriqora, Amaras yepiskopu hRomikə, Balasakan yepiskopu Timotiyə, Şəki yepiskopu Ambakuma, Gardman yepiskopu Johannikə, **Mets-Kolmank yepiskopu** Levonda.

Böyük Armeniyanın katolikosu İovhannedən, Taron yepiskopu İbrahimdən, Mardpetakan [nəsil] yepiskopu Qriqordan, Tayk yepiskopu Stepannosdan, Horhorunik yepiskopu Maştotsdan, Vanand yepiskopu Gütdən, suriyalıların yepiskopu Abdişudən, Amatunean [nəsil] yepiskopu Papadan, Rştunik yepiskopu Xristofordan, Moks yepiskopu Sekundosdan və digər bütün erməni yepiskoplarından xeyir-dua və salam.

Bizə kədərli bir xəbər gəldi ki, murdar Pyotr monastırından olan özlərini dilənçi adlandıran, əməllərində isə Məsihə nifrət edən, Müqəddəs Üçlüyü rədd edən qoyun dərisində hansısa yırtıcı canavarlar sizin ölkənizə gəldilər, onlar maneəsiz olaraq günahsız qəblərə lənətlənmiş Nestorun və Xalkidon məclisinin alağ otlarını səpirlər və onları əbədi ölümə məhkum edərək pravoslav inancından döndərirlər...”

Misal gətirilən mətn V əsrin hadisələrini əks etdirir və erməni katolikosunun həmin mətnindən aydın olur ki, Albaniya katolikosunun ardınca əvvəlcə Alban yepiskopluğu və yepiskopları xatırlanır. **Mets-Kolmank yeparxiyasının iyerarxik olaraq Alban kilsəsinə daxil olduğu açıq görünür.** Üstəlik, erməni yepiskopluğunun erməni katolikosları və yepiskoplarının ardınca verilmiş sadalanma nəzərə alınmaqla, onların hamısının Cənubi Qafqazın xaricində olduqları aydın olur. Üstəlik də Mets Kolmank icması ilə yanaşı, Amaras, Balasakan və Zəngəzurun Şaki icması da Albaniya yeparxiyasının tərkibinə daxil olmuşlar.

Bəs Dədəvəng monastırı ilə Mets Kolmank harada yerləşir? Vurğulayaq ki, **burada Uti vilayətindən bəhs edilir, bu barədə biz K.Porfirogenetin və xüsusən Uti vilayətində yaşayan Sevordiklərlə diplomatik yazışmalarını təhlil edərkən yazmışdıq.**

Kol (Kul) və ya Kolanılar tayfasına aid olan arealları müzakirə edək.

Birincisi, Kol etnonimli türk tayfası Uti və Artsaxda – Qafqaz Albaniyasının əyalətlərində, Sünikdə (Zəngəzur) və bugünkü Ermənistanın digər yerlərində kifayət qədər geniş bir yaşayış ərazisini əhatə edirdi. "Kol" köklü coğrafi adlara tarixi Albaniyanın Qazax-Şəmşadil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrinin ərazisində rast gəlinir.

İkincisi, Kolanı tayfasının əsas yaşayış arealı tarixi **Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar)** olmuşdur. M.Kalan-katuklunun "Albanlar tarixi"nin məzmunundan aydın olur və bu ad özü də Kolanı türklərinin bu torpaqlarda qədim zamanlardan mövcudluğuna dəlalət edir. Bu ərazi Tərtər və Qarqar çaylarının hövzəsində yerləşirdi. Lakin Kolanılar tarixən Qarabağda (Xaçen-Ərsak, Sodk və Qafqaz Albaniyasının digər bölgələri) yaşamışlar. Burada Kolabağ (Xocalı bölgəsi), Kolatağ çayı (Xocalı rayonundakı Xaçın-çay çayının qolu), Kolatağ kəndi (Kəlbəcər rayonu) kimi hidronimlərə və toponimlərə rast gəlirik. Bir sözlə, bu ərazi qərbdə Tərtər çayı, Xaçın-çay boyunca Ağdamdan başlayaraq Basarkeçərdə Göyçə gölüne qədər ərazini əhatə edirdi.

Üçüncüsü, Kolanıların xeyli hissəsi Naxçıvan ərazisində və indi Ermənistanın bir hissəsi olan, Dərələyəz və Məğri ərazilərində yaşayırdılar.

Dördüncüsü, bu gün Kolanı türklərinin yaşadıkları yerlərdə Qərvənd (Qaravənd), Sırxavənd (Şixavənd), Papravənd (Pirəvənd), Şahbulaq, Köçəri, Alataxtalı, Qızıl-vəng, Sığ(ı)nak, Çapaqçı, Qoran, həmçinin Qaramanlı, Qoyunlu və bir çox digər belə adlara Qarabağın bir çox yerlərində və Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlmək olur, bu da Kolanı türklərinin bölgənin digər türk tayfaları ilə əlaqəsini göstərir. Bununla yanaşı, göstərilən yaşayış yerləri, ilk növbədə Kolanı türklərində qol və soy ad-

larıdır. "Vənd" sonluğu ilə bitən adlar onların bulqar-türklərlə qədim tarixi əlaqələrini göstərir.

Beşincisi, Kəlbəcər rayonunda, Tərtər çayının sağ sahilində Dədəvəng monastırı (Xotavəng, Xudavəng (Azerb.) yerləşir və bu ərazi Kolanı adlanan tarixi tayfaların yaşadığı Azərbaycanın **Ağdaban-Bağlıpəyə** kəndinin ərazisidir.

Altıncısı, Qarabağ bölgəsində adları böyük ehtimalla Kolanı türklərinə aid olan xristian əhalisinin yaşadığı Kolamici, Kolatak yaşayış məntəqələri vardır. Tarixən Qarabağda yaşayan Kolanı tayfaları qrupu çoxsaylı olsa da, XVI-XVIII əsrlərdə onların bir hissəsi Şirvan-Muğan bölgəsinə, həmçinin tarixi Azərbaycanın Vedibasər vilayətinin İrəvan, Naxçıvan bölgəsinə köçdülər. O cümlədən M.Barxudaryantsın məlumatına görə, Dədəvəng yaxınlığında yaşayan xristianların bir hissəsi İrəvan bölgəsinə köçdü və burada Yenicə kəndinin (türk dilində "yeni") əsasını qoydular.

Əlavə olaraq, "kol" kökü ilə qarşılaşdığımız bir sıra toponimlərə də diqqət yetirək. Bu toponimlər, bir qayda olaraq, qədimdir və xüsusən də söhbət Ptolemeydə (V, XII, 9) rast gəlinən Koltene toponimindən gedir, burada "Araz çayı boyunca Koltənə" qeyd olunur. **Naxçıvanda yerləşən digər toponimlər – Kolt (orta əsrlər erməni – Qoxt), yaxud Bizanslı Favstın (Favstos Buzand) 371-ci ildə Ermənistanın Albaniya bölgələrini ələ keçirməsi ilə əlaqədar olaraq xatırlatdığı Qərbi Albaniyanın eyniadlı bölgəsinin adıdır.**

Bununla yanaşı, qeyd edildiyi kimi, Utikdə Mets Kolmank və Qafqaz Albaniyasının Ərsak bölgəsində Kolt toponiminə rast gəlirik. Ərsakdakı Kolt "VI əsr Erməni Coğrafiyası"nda da əksini tapmışdır və daha sonra, orta əsrlərdə **Kola-yurt** adlandırılır, bu da eynən "Kolanılar mülkü (yaşayış yeri)" mənasını verir.

Bulqarların Şimali Qafqazdan Ararat vadisinə köçürülməsinin təsviri ilə əlaqədar M.Xorenskidə (II Kitab, 9-cu fəsil) qeyd edilən Armeniyanın bir bölgəsi olan Kol toponimini qeyd etməmək olmaz. Eynilə toponim kimi Kogovit adında, hansı ki, Kolovit (Kol vadisi) kimi oxunmalıdır, Kol komponenti ilə qarşılaşırıq (bax: M.Xorenski, II kitab, 23-cü fəsil və Konstantin Porfirogenetin diplomatik yazışmaları).

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, "kol" həm də kul (kül) və hətta kal şəklində də işlədilir və təsadüfi deyil ki, 1727-ci il arxivlərində Naxçıvanda Kul kəndinin adına rast gəlik. Burada, Culfa rayonunda dağ və Kola dərəsi var, Şahbuz rayonunda Kolanı yaşayış məntəqəsi, Naxçıvan ərazisində Kolavat toponimi qeydə alınmışdır.

Əl-İstəxri (X əsr), İbn-İdris (XII əsr) Qarabağda Kolanqat yaşayış məskəninin mövcudluğunu qeyd edirlər. XIX əsrin müəllifi Mir Mehdi Xəzani "Kitabi-tarixi Qarabağ" kitabında qeyd edir ki, "Tərtər çayının (Uşaçıq qülləsi) sahilindən Yuxarı Göyçə (Sevan) gölünün sərhədinə qədər Kolanı yeridir ("məskənidir)". Və bu göstərici Kolanı tayfasının Qarabağdakı yaşayış arealını tam aydın şəkildə müəyyənləşdirir.

Ermənistanın şimal hissəsində əvvəllər qeyd olunan Kol vilayəti elə Tayk əyalətinin ərazisidir. X əsr hadisələri ilə əlaqədar anonim qədim erməni mənbəyində bildirilir ki, II Sumbat (977-990-cu illər) Abxaziya (Gürcüstan) çarından "Kanqark (Kanqarı-Kengerli) və Kürün sağ sahilində yerləşən Qoqşen (oxuyun Qoşen / Kolshen) mahalları ilə birlikdə Kolu zəbt edə bildi". Tanınmış erməni tarixçisi N.Q.Adonts yazıb ki, "qərbdə İberiya ilə Tay vilayəti həmsərhəd idi və ən şimal kanton olan Kol sərhəd məntəqəsi sayılırdı". N.Adontsun Kol haqqında bu məlumatını M.Kalankatuklunun Qafqaz Albaniyasının Kolu və F.Bizanlının (Buzand) 371-ci ildə Ermənistan tərəfindən Alba-

niya vilayətini zəbt olunması barədə yazdıqları ilə müqayisə etdikdə burada söhbətin eyni Kol bölgəsindən getdiyi aydın olur.

M.Xorenski (II kitab, 8-ci fəsil) I əsr hadisələrini qeyd edərək, Tsob, Dzor və Kanqark bölgələrinin yanında Kolb mahalı haqqında yazır. Bunlar Gürcüstanla həmsərhəd ərazilərdir, bunlar haqqında həmçinin F.Bizanslı (Buzand) IV kitabda (Fəsil 50) qavarı, daha doğrusu, Dzor və Qardman bölgələrinə bitişik olan Kolb bölgəsini nəzərdən keçirərkən xatırladır.

Dzor erməni dilindən tərcümədə "dərə" mənasını verirsə, onda o, tamamilə Akstafa-çay çayının dərəsi ilə identifikasiya edilir. Qardmana gəlincə, bu ərazi hələ Qafqaz Albaniyası dövründən bəri Azərbaycanın indiki Şəmkir rayonu ilə lokallaşdırılırdı, həmçinin əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğu indiki Gürcüstan ərazisinin Qardabani bölgəsini də əhatə edirdi.

Daha sonrakı dövrlərdə "VII əsr erməni coğrafiyası"nda [4, 52] Utinin qərbindəki Quqark əyalətində **Taşir** (türkcə "taş" = "qaya", daş və "er" (yer), ümumi mənası "qayalı (daşlı) yer") vilayətinin yaxınlığında (Sevan gölü hövzəsindəki Uti, Urartu mənbələrində Etiuni) gürcülərə məxsus 9 bölgədən biri **Kolbopor** = Kol + por (ermənicə "dərə") adlandırılmışdır.

Qeyd edək ki, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Tovuz bölgəsi ərazisində azərbaycanlıların yaşadığı iki Qol kəndi var idi. Ümumiyyətlə, xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, adı çəkilən Kolman(k) mahalı = (Kol + adam) = "kol + yaşayış yeri") elə Kolların yaşayış yerləridir (türk tayfalarının adları ilə müqayisə et: Karaman, Kuman, Nayman, Şadman və s.).

Toponimlər arasında Kolagirən adına da tez-tez rast gəlinir, bu toponim indiki Ermənistan (əsasən şimal hissə-

si) və Azərbaycan ərazilərindəki bir sıra yaşayış məntəqələrinin adları kimi təqdim olunur və onlar da eyni adlı türk tayfaları ilə əlaqələndirilir.

"Kolanı giren" həmçinin Kolagir, Kolayır kimi də səslənir.

O cümlədən tarixi Göyçə mahalının Aşağı Qaranlıq rayonunda (1930-cu ildən bəri Martuni) **Kolagirən** yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Bu yer adına mənbələrdə Kolaqran, Kolanı qıran, Kolanı qran kimi də rast gəlmək olur. Bu ad Ermənistanda 1935-ci ildə dəyişdirilərək, Tsovinar adlandırılıb. Elə orada Göyçə gölünün sahilində Kolagirən qalası vardır. Buradakı ilk ermənilər Osmanlı İmperiyası ərazisindən olan köçkünlər olmuş və 1830-cu ildə meydana çıxmışlar.

Bu toponimlə əlaqəli daha bir neçə nümunə göstərek.

Kolagirən – çarlıq dövründə Tiflis quberniyasına daxil olan Quqarkda (dağlıq Borçalı) yaşayış məntəqəsi. 1948-ci ildə Antaramut adlandırılıb.

Kolagirən, Şamşadildə bir vaxtlar mövcud olmuş qışlaq (qışlaq) adı.

Kolagirən – XVI əsrin Osmanlı arxivlərində Lori vilayətində rayon adı. Erməni mənbələrində Dzorageş adlandırılır.

Başqa sözlə, "Taşir Kolagirən" (azərb.) elə "Taşir Dzoreget"dir (erm.) və bu toponimə dağlıq Borçalıda (Quqark) rast gəlirik. Lori bölgəsində Kolagirən ilə yanaşı, bu ad Pəmbək, Ağıtala, Taşir və Arpalı rayonlarında da qeydə alınmışdır.

Kolagir – Gürcüstanın Bolnisi rayonunda yaşayış məskəni. Yerli sakinlər ona Kolayır deyirlər.

Kolayır – Ağstafa rayonunda yaşayış məntəqəsi.

Həmçinin qeyd etmək maraqlıdır ki, qədim Bulqarlar kahinlərə Kolobra (Bolqar orijinalında **Kolobor** və ya **Kolobar**) deyirdilər. Sözün hərfi mənasında Protobulqar dilində bu söz maq, sehrbaz və ya keşiş mənasını bildirir (Feofilakt Simokatta, Fotiy).

Eftalitlər – Avarlarda analogiyası vardır, burada kahinləri Bokolobrlar, yəni invers formada adlandırırıdılar.

K.Porfiroqenet cənubi rus çöllərində **Kuloba** (kul + oba), etnonim + "yaşayış məskəni", tayfasını qeyd edib, "**kol**" etnonimi isə "**kul**" formasında bir çox türk xalqları – tatarlar, özbəklər, türkmənlər, xakaslar, tuvinlər və s. arasında qorunub saxlanılmışdır.

Kolanı tayfası ilə əlaqəli materialın təqdimatını Kolanıların hansı türk tayfasına aid edildiyi sualına diqqət yetirərək davam etdirəcəyik.

Bu məsələdə mütəxəssislərin fikirləri fərqlidir. Lakin Kolanıların köklərinin Hun tayfaları birliyi ilə bağlı olduğu tamamilə aydındır. Belə ki, İoann Katolikos (Drasxanakerts) öz hekayəsində Utiklərdən bəhs edərək onları dəfələrlə honnlar (Hunlar), Sevordlar (onlar da Hun tayfaları birliyindəndir), yaxud " Uti qavarının vəhşi tayfası", "ətrafımızda yaşayan xalq" adlandırır. O, həmçinin müstəsna olaraq türk tayfalarından olan Utilərin döyüş taktikalarından bəhs edir. Bir daha xatırladaq ki, Uti vilayəti müasir Ermənistan ərazilərinin bir hissəsini (Göyçə (Sevan) gölündən Azərbaycan sərhədlərinə qədər olan şimal torpaqları), qismən indiki Gürcüstanın Borçalı torpaqlarını, eləcə də Qazax, Gədəbəy, Şəmkir ərazilərini Bərdə şəhərinə qədər və Tərtər çayı hövzəsinin xeyli hissəsini və Qarabağın cənubunda Qarabulaq məntəqəsinə qədər əraziləri əhatə etmişdir. Bununla birlikdə, Kolanıların mənşəyi ilə əlaqədar bəzi mütəxəssislər onların Peçeneqlər, digərləri Peçeneqlərin bir hissəsi kimi tanınan Kəngərlər, Kəngər-

lər, Kengerli olduğunu qəbul edirlər, eləcə də Kolanıların oğuz-səlcuqlardan olduqlarını, o cümlədən oğuz-qarapapaqlarla qohum olduqlarını fərz edirlər.

Kolanı qəbiləsi ilə əlaqəli materialın təqdimatını Kolanıların hansı türk tayfasına aid edildiyi sualına diqqət yetirərək davam etdirəcəyik.

Ümumiyyətlə, Kolanıların Oğuz mənşəyi ilə bağlı nöqteyi-nəzər üstünlük təşkil edir və Türk tayfası olan Kolanıların mənşəyinin Oğuz versiyasını təsdiqləyən mülahizələr haqqında aşağıda danışacağıq.

Birincisi, Anadoludakı orta əsr mənbələrində Kilis ərazisində oğuzların bir qolu olan beydili tayfalarının yaşadığı barədə məlumat vardır və onlarla yanaşı yaşayan Kolanılar onlara aid edilmişdir. Kolanı və oxşar adlara başqa mənbələrdə də rast gəlinir.

İkincisi, Kolanılara Qazax-Borçalı bölgəsində yaşamış Oğuzların başqa bir qolu olan Qarapaxlar arasında da rast gəlinir və öz növbəsində onların bir qolu sayılır.

Üçüncüsü, Türkiyədə, Yozgat vilayətində (Kolanlı kəndi) Kolanılar türkmən sayılırdı və bəlli olduğu kimi XI əsrdən başlayaraq, islamı qəbul etmiş oğuzlar türkmənlər kimi adlandırılırdı.

Dördüncüsü, Kolanıların bəzi qollarının yaşayış yerlərinin adlarında “vənd” sonluğu işlədilirdi ki, bu da onların bulqar türkləri olan oğuzlarla bağlılığını göstərir.

Beşincisi, Anadoluda Oğuz tayfaları ittifaqına daxil olanlar arasında Kolanşamlar da olmuşdur və onlar türkmən sayıldıqları üçün istisna deyil ki, Kolanıların bir kökdəndirlər, həmçinin XVI əsrdə Anadoluda, Sivasda Kayı-Kolan kəndi mövcud olmuşdur və bu ad Kayı tayfası (oğuz-osmanlı) ilə Kolanılar arasındakı əlaqədən xəbər verir.

Və nəhayət, altıncı, Qaraqoyunlu oğuz tayfalarının ittifaqında Kolanıların olması da onların Oğuzlara aid edil-

məsində bir amildir. Qaraqoyunlu türkmənlər XIII əsrdə Ərbil-Naxçıvan bölgəsində yerləşmişlər və XIV əsrdən başlayaraq burada digər tayfalarla birlikdə Qaraqoyunlu birliyini yaratdılar. Bununla yanaşı, Kolanılar İğdır vilayətinin tarixi sakinləri sayılırdı və eyni adlı ərazidə yaşayırdılar. Kolanılar Vədi bölgəsinin Xınıt Qaraqoyunlu kəndində yaşamışlar, Şahbuz rayonunun Kolanı kəndində tapılan və Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu mədəniyyətinə aid edilən "daş qoç" da onların Oğuzlara aid olduqlarına dələlət edir. Şərqi Anadoluda Qaraqoyunlu dövlətinin əmiri Səlahiddin Kolani, Türkiyənin şərqi qərbindəki Həkkərinin bəyi isə Kolanı tayfasının nümayəndəsi olmuşdur və bütün bunlar Kolanıların Oğuz birliyi Qaraqoyunluya daxil olduğunu təsdiq edən dəlillərdir.

2. Kolanlar tayfasının qədim Bulqarlarla əlaqəsi üzərində dayanacaq.

İbn-Dəstin tərcüməsinə və SPb. Universitetinin prof. D.A.Xvolsonun şərhələrinə görə, "Bulqarlar" adı geniş mənada öz aralarında müxtəlif qohum tayfaları üçün ümumi ad idi və dar mənada isə "Bulqar" adı Volqaboyu tayfalarından birinə məxsus olmuşdur". Xvolson qeyd edir ki, "Bizans yazıçılarının əsaslanan" Tseys də "Die Deutschen und die Nachbarstämme" əsərində eyni nəticəyə gəlmişdir ("Əbu Əli Əhməd bin Ömər İbn-Dəst. Xəzərlər, Burtalar, Bolqarlar, Madyarlar, Slavyanlar və Ruslar haqqında xəbərlər," Britaniya muzeyinin əlyazması üzrə, indiyə qədər naməlum X əsrin əvvəllərinin ərəb yazıçısı", Sankt-Peterburq, 1869-cu il).

Doğrudan da, "bulqar" adı türk dillərinə görə, etimoloji cəhətdən "bulqa oqur" və ya "qarışıq" oqur (ok(q)ur), yəni "oqurların qarışığı" və ya "okların qarışığı" kimi izah edilir. Eyni zamanda, N.A.Baskakovun "oquz" sözünün bulqar dialekt forması kimi "oqur" haqqında qeydlərini də

nəzərə almaq lazımdır, bununla əlaqədar o, türk dillərinin xüsusi "Oğuz-Bulqar" alt qrupunu fərqləndirmişdir. "Qarı-şıq" sözünün mənasını açaraq qeyd edək ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, "bulqar" ümumiləşdirici bir addır və ən azı Kuturqur, Utirqur (Utiqur) və Onoqur tayfalarından ibarətdir. Türk dillərinin xüsusi Oğuz-Bulqar alt qrupuna gəldikdə, onun nümunələri müasir qaçqaz və balkan türklərinin dilləridir, onların nitqində "z" hərfinin "r" hərfi ilə əvəzlənməsi xarakterik haldır.

Başqa sözlə, "Bulgar" bir etnonim deyil, siyasi addır, politonimdir. Və bu o deməkdir ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə Bulqarların bayraqları altında fərqli, lakin qohum tayfalar var idi. Beləliklə, VII əsrdə Böyük Bolqarıstan dövründə, Yunan salnaməçiləri Nikifor, Teofan və daha sonra K.Porfirogenetin də qeyd etdiyi kimi, Hunnugundurs (görünür Onoqur) qəbiləsi seçildi, daha sonra Utigurlar və Kuturqurlar (Kutriqurlar). Volqa Bolqarıstanı dövründə Bulqarlar, Barsillər, Savirlər, Balanjarlar, Esegellər, Bilyari və digər Türk və Fin-Ugrik dilli qəbilələr seçilirdi. Daha sonra Oğuz-Peçeneq və Qıpçak qəbilələrinin bir sıra qrupları ilə yanaşı, Burtaşlar, Macarlar, Murome və başqaları Volqa Bolqarıstanına daxil oldular.

Bəzi mənbələrdə Bulqarlar arasında **Savir, Avar, Abdal və s. qəbilələrdən bəhs olunur və VIII əsr mənbələrində Volqa Bulqarlarının aşağıdakı tayfaları – Çakarlar, Kuvayarlar, Yunanlar, Oxsunlar, Kurigirlər, Eskili, Sivanlar** qeyd olunur.

İbn-Dəstlə əlaqədar olaraq, "Bulqarlar üç hissəyə bölünür: bir hissə Bersula, digəri – Esegel, üçüncüsü – Bolqar" adlanır. Beləliklə, Bulqarlar 3 qəbiləyə – Bulqar, **Esegel** və Barsillərə bölünür. Eski qəbiləsinin adı (Eskel / Esegel) burada bir qədər maraqlıdır.

Xvolsonun İbn-Dəstin tərcüməsi ilə əlaqədar şərhində qeyd edildiyi kimi, "bolqar sayılan Eseqel tayfası"

onunla xarakterizə olunur ki, "bu adın tələffüzü dəqiqliklə müəyyən edilməmişdir". Kiril əlifbasının transkripsiyası nəzərə alınmaqla bu adın ərəbcə yazılması "Asql" kimi görünür, "həm də ilk hərf "e" və ya "o", həmçinin "y" kimi də tələffüz edilə bilər. Müəllif qeyd edir ki, başqa yerdə bu ad "Askı" kimi yazılır, lakin bu "k" "burada güman ki, fars tələffüzündə "q" kimi tələffüz olunur, belə ki, fars İbn-Dəst və ya ən azından əlyazmasından istifadə etdiyim [Khvolson] fars salnaməçisi Bolqar adını da "k" hərfi ilə yazır. Xvolson həmçinin qeyd edir ki, El-Bekri bu yeri İbn-Dəstdən sitat gətirərək, bu adı "Aşkl" kimi yazır və burada "k" "q" kimi tələffüz edilir. "Bu yeri El-Bekridən gözləri qarşısında görəndə Abulfeda isə bu adı "Alskk" kimi yazır, özü də "Al" ehtimal ki, Abulfedanın əlavə etməyi lazım bildiyi yalnız bir ərəb elementidir, sonuncu "k" isə "k" sonluğuna çox oxşar olan ərəbcə "l" hərfindən əmələ gəlir. Beləliklə, Abulfeda onları orijinalında yalnız "Skı" oxumuş və ya onun qarşısında "Askı" olmuşdur, lakin o, belə hesab etmişdir ki, "l" ərəb elementi düşmüşdür və bunun nəticəsində o, "Alskı" yazmışdır.

Nəticədə, Xvolson belə yekunlaşdırır: "Bu ad altında hansı tayfa nəzərdə tutulur?" və bu adın "Esegel" və ya "Esequı" olaraq tələffüz edildiyi qənaətinə gəlir və "bu ad altında... Saculi ya Seculi, adətən Madyarların yazdıqları kimi indiki Seklər və ya Seklər, Szekeli, onların özlərini adlandırdıqları kimi Sekel nəzərdə tutulur". Qeyd edək ki, bu tayfa çox əvvəllərdən aşağı Dunaya köçmüşdür (X əsr) və Hunların nəslindən sayılırdılar, Xəzərlərə qohumdurlar və "həmsərhəd olduqları madyarlardan nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənirlər". Buna görə də İbn-Dəst "açıq şəkildə onları başqalarından fərqləndirir və [Esegel] Bulqarlara aid edir".

Şərh edilənlərlə bağlı bəzi ümumiləşdirmələr edək və təkliflərimizi irəli sürək.

Birincisi, saitlənməsiz Skl / Sql və birinci hərfi olmadan “A” – “Askı” (Asql) tayfa adı kök əsasına malik olmalıdır, onun tərkibində saitlənmə zamanı görünən Skl / Sql və ya Kl (Ql). Xvolsonda qeyd olunduğu kimi, saitlənmə “o”, “e”, “u” sait hərflərin köməyi ilə həyata keçirilə bilər.

İkincisi, saitlənmə zamanı k(q) hərfindən sonra qoyulan “o” və ya “e” tayfanın adını Skol / Sqol və ya Skel / Sqel şəklinə, Xvolsunun həyata keçirdiyi və tayfanın özü-nə verdiyi ada (bax: onun “Esegel” oxunması) gətirib çıxarır və fikrimizcə, bu tamamilə məqbuldur. Eləcə də Skol / Sqol oxunması da tam məqbuldur. Özü də adın kök əsası kol (qol) / kel (qel) olacaqdır.

Üçüncüsü, qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində yaşamış bir tayfa – Kolanıların adına diqqət yetirək. Aşağıda biz onların mənşəyi, etimologiyası, toponimikası və mövcud yaşayış yerləri barədə daha ətraflı danışacağıq, indi isə qeyd edək ki, bir sıra tədqiqatçılar bu tayfanı bulqar-oğuz birliyinə aid edirlər.

Xatırladaq ki, Kolanı tayfasının adında olan "kol" sözün kök hissəsidir. Adın özü fonetik variantı "kel" və "kul" olan "Kol" tayfasına gedib çıxır. Buna görə də belə güman etmək olar ki, tayfaların Dunaya getmiş hissəsi ilə yanaşı, onların müəyyən hissəsi Albaniyada yerləşmişlər: belə ki, M.Xorenlinin məlumatına görə (II Kitab, 9-cu fəsil) bulqarlar ilk dəfə Cənubi Qafqazda M.ö. II əsrdə meydana çıxmışlar, onun məlumat verdiyi kimi, bulqarlar “**Kolun** cənubunda məhsuldar və taxıl əkilən yerlərdə yerləşdilər” (M.Xorenli, II kitab, 9-cu fəsil). Eyni zamanda, **Kol** toponiminin Klavdiy Ptolemeydə (eramızın 100-170-ci illəri) qeyd olunan **Koltene** ilə uyğun gəlməsini (identikliyi) də vurğulamaq vacibdir. Beləliklə, eramızın II əsridə

"Kol" adı olmuşdur və ən erkən tarix olaraq, V əsri götürsək, M.Xorenlinin bulqarlarla bağlı məlumatı, onda belə çıxır ki, **Kol** adının özü bulqarların bu torpaqlarda məskunlaşan və özlərini "Kollar" ("Kolanılar") adlandıran hissəsinə gedib çatır. Buna əlavə etsək ki, erkən orta əsrlərdə qədim erməni mənbələrində əks olunan Qoxtan (Qoğtau), daha doğrusu, Ordubad və ətraf rayonların adı **Kol (Koltan)** adlanırdı və Qoxtan və Koltan adlarının identikliyi onunla əlaqədardır ki, qədim erməni dilində **Kol** sözü erməni əlifbasının sərt → (Դղ) hərfi ilə yazılırdı, bu da sonralar q/x kimi səsləndirildi. Buna görə də sonradan Kolt Koqt, Tiflis Tpxis, Alban Aqvan, Lazar Qazar, Solomon Soqomon kimi oxundu.

M.Xorenli yazır ki, "Böyük Qafqaz dağlarının zəncirində bulqarların torpaqları" var idi və Q.Qeybullayevin bu fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, bulqarların bir hissəsinin Araz vadisinə köçürülməsi vaxtına qədər onlar Şimali Qafqazdakı müasir Balkariya ərazisində yaşamışlar.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, "**kol**" kökünü Herodotun çar skiflərinin – Skolotların adında, eyni zamanda skiflərin əcdadı Tartıqayanın kiçik oğlu Kolaksayenin adında da görmək olur, bu da gələcəkdə daha dərin araşdırmaların predmeti ola bilər.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, Meqri toponimində də diqqət yetirmək lazımdır. Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenet yazırdı ki, kavarlarla qarışan türk-suvarlar səkkiz nəsil bölgüsü yaratmışdılar: **Kavarlar, Nekilər, Meqerilər, Kurtuqermat, Tariana, Qenax, Kari, Kasi**. Bu adların bəzilərinə Qafqazın toponimikasında, o cümlədən Azərbaycanda rast gəlinir. Bu baxımdan Subar tayfası Meqerinin adı ilə tarixi **Kol** vilayətinin Meqri yaşayış məskəninin adının uyğun olmasına diqqət yetirilməlidir.

3. Peçeneqlər və Kəngərlər (Kəngərlilər).

İndi isə türk tayfası Kəngərlər (Kəngərlilər) və onlarla eyni qandan olan Peçeneqlər üzərində dayanaq.

Erkən orta əsr mənbələri ən qədim türk tayfalarından olan Kəngərlərin Albaniyada yaşadığına şahidlik edirlər.

Kəngərlər – İbn Xordadbeh tərəfindən Aral dənizinin şimalında və Sırdərya çayının yuxarı və aşağı hissəsində Kəngər ərazisində qeyd olunan Peçeneqlərin bir hissəsinin özlərinə verdikləri addır. K.Porfirogenetə görə, Cənubi Rusiyada yaşayan peçeneqlərin bir hissəsi Kəngər adlanırdı.

Kəngərlər Cənubi Qafqazda əsasən iki bölgədə: Qərbi Albaniyada – Gürcüstan və Ermənistanın sərhəd vilayətlərində (Qrabar və Gürcüstan salnamələrinin mətnlərində Kanqark vilayəti kimi xatırlanır), eləcə də Naxçıvanda yaşayırdılar və Kengerli (M.Xorenlidə Kanqark Cavaxetiya ilə yanaşı yerləşir) kimi tanınırdılar.

M.Xorenskidə bölgənin adı eramızdan əvvəl II əsrdə baş verən hadisələrlə əlaqələndirilir, həmin dövrdə Arsaqidlər Qafqazı ələ keçirərək bu torpaqlara hökmdarlar təyin etmişdilər. Bununla söhbət tarixi sakların ərazisi haqqında gedirdi. Qeyd edək ki, Kanqark bölgəsinin adının sonundakı “k” hissəciyi erməni dilinin cəm şəkilçisidir. Başqa sözlə, Kanqark vilayətinin adı rus dilində Kanqarlar kimi tərcümə olunur. Bu bölgənin adı coğrafiyaya aid orta əsrlər erməni traktatında da rast gəlinir. Bu əsərin naşiri və rus dilinə tərcüməçisi Kerop Patkanov onları Kəngərlər kimi qeyd edir, yəni vilayətin adını tam mənasında tərcümə etmişdir. Kanqark adını başqa bir erməni salnaməçisi Lazar Parpetsi (V əsr) də çəkir. Gürcü salnamələrində vilayətin adı Kanqari adlandırılır.

Sisianın (Sisakan) yaxınlığında Zəngəzurda **Kapan** şəhərçiyi vardır. Kapan şəhərinin adı erməni dilli mətnlərində **Balaberd** kimi qeyd olunur. Elə burada yaxınlıqda Kəngərlərlə əlaqəli **Çapni** kəndi və adı Sakların xatirəsini daşıyan **Şaki** yaşayış məntəqəsi də vardır. Bütün bu yaşayış yerləri son vaxtlara qədər türklərin sıx yaşadıkları ərazilərdir.

Qədim dövrlərdən bəri Qafqazda da yaşayan peçeneq-kəngərlər arasında Kapan adlı bir nəsil də olmuşdur. Bu barədə Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetdə ("hopon" şəklində) məlumat vardır. Xatırladaq ki, bütövlükdə Zəngəzur və Naxçıvanda peçeneq-kəngərlərlə bağlı toponimlər vardır və qeyd olunduğu kimi, indi Azərbaycanda onları Kəngərli adlandırırlar.

"Kəngər" etnoniminin müəyyən etimologiyası vardır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar Kanq kökünün Kəngərlərin əvvəllər yaşadıkları Sırdəryadakı Kanqyuy dövlətindən (e.ə. II əsr) və türk dilindəki "ar" (kişi, döyüşçü) sözündən, məsələn, bolqar, quqar (qoqar), savar, xazar və s.) sözündən əmələ gəldiyini ehtimal edirlər.

Kəngərli Xorenlinin kitabında özünəməxsus formada izah edilmişdir. Eminin tərcüməsindəki mətn belədir: "Şərayın oğullarından olan Quşar Qaranlıq dağı, yəni Kanqarkı və Cavaxların (ölkənin) yarısını, **Kolb**, Ttsop, Dtsoru Hnarakert qalasına qədər miras aldı. Lakin Valarşak Aşotsk knyazlığına və Taşirk malikanəsinə sahibliyi də Quşar Xaykidin övladları üçün təsdiq etdi".

Bu yer fransız dilinə lazımı qaydada "qaranlıq" kimi yox, **"dumanlı – de brouillards"** kimi tərcümə olunur. Emin isə rus tərcüməsində, "qaranlıq" sözünü böyük hərf ilə fərqləndirir. Görünür, tərcüməçilər fonetik cəhətdən Kanqarq toponimi ilə çox səsləşən başlanğıc türk sözü karanqunun (qaranlıq, tutqun, işıqdan məhrum) istifadə olunmasını arzuolunmaz hesab etmişlər. Xorenli isə ka-

ranqu və kanqar sözlərinin semantik çalarları ilə oynaya-raq, Kanqarq dağının adını xalq etimologiyasına bağla-mışdır. Lakin Kanqar-q (Կալգար-ք) tarixdə peçeneqlər kimi məşhur olan kanqarlardır (Kəngərlilər). Kəngərlər Üç Okun üç qolundan birini təşkil edirdi. Erməni mətnlərində (M.Xorenlinin adına yazılan Coğrafiya) onlar Voqondor-blkar, Çldar-Bolkar, Duçi-Bulqar və Kupi-Bulqar kimi ke-çirlər. Bu adlar ermənicə yazılışında çox təhrif olunmuş-dur, lakin çox güman ki, burada söhbət Kəngərlərin Ba-yandur, Çavuldur, Beçene və Çepni nəsillərindən gedir.

Naxçıvan bölgəsində Kəngərlər həmçinin Suriya mənbələrində 542-555-ci illər hadisələri ilə əlaqədar qeyd edilir və daha sonra Kanqark adını X əsrin erməni mənbəyi Ararat vadisində xatırladır, daha sonrakı orta əsrlər-də də onlara aid məlumatlar vardır. XVIII əsrdə Pənahəli xan Kəngərlərin bir hissəsini Naxçıvandan öz xanlığına köçürdü. Naxçıvanda Kəngər-düzü (Kəngər düzənliyi) to-ponimi də məlumdur.

Qədim erməni mənbələrində Kəngərlərdən ilk dəfə VI əsrdə bəhs olunur - "Kangar dağları", eləcədə İberiya ilə sərhəddə, Albaniyada "Kanqar ölkəsi" – Azərbaycanın müasir Qazax-Ağstafa zonası. Bir erməni mənbəyi 482-ci il hadisələri barədə belə məlumat verir ki, Vardan Mami-koneanın başçılıq etdiyi erməni ordusu və Vaxtanq Qor-qasalın başçılıq etdiyi gürcü ordusu "Kəngərlər torpağı"n-da görüşərək, Mihranın başçılıq etdiyi Sasanilərə qarşı döyüşə birgə çıxdılar, Suriya mənbəyində isə Xosrov Ənuşirəvanın (531-579-cu illər) şimala yürüşü və onun "ermənilər və gürcülərin sərhədində" Kəngər xalqı ilə mü-haribəsi haqqında məlumatlar vardır.

VI əsrin suriyalı müəllifi Mar Aba Katinin verdiyi mə-lumata görə, 542-ci ildə Hun Kəngərlər Sasani çarı Xos-rov Anuşirəvanın ordusu ilə döyüşmüşlər. **Sovet tarixçisi və şərqşünas N.Piqulevskaya qeyd etmişdir ki, Sasa-**

nilər Gürcüstan və Ermənistan sərhədlərinin qovsağında hun tayfalarından biri olan Kanqarlarla müharibələr aparmışlar. Kəngərlər dörd Oğuz nəslinin – **Bayandur, Çavuldur, Beçene, Çepninin** əsasında durmuşlar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu nəsillər ÜÇ OK-un, yəni Üç Ox Oğuz tayfa strukturuna daxil idilər və bu üç oxun bir qolunu təşkil edirdilər. Ümumiyyətlə, Naxçıvanda və Zəngəzurda kəngərlərlə əlaqəli kifayət qədər toponim vardır. Bunlardan biri adı peçeneqləri göstərən Biçenek dağ keçididir.

M.Xorenlidə Kiçik Arsakidlər dövlətinin qərb və şimal sərhədlərinin nizamlanması ilə bağlı maraqlı bir hissə mövcuddur. Bu hissəni orijinalda təqdim etməzdən əvvəl mövcud tarixi vəziyyəti təsvir etməyə ehtiyac vardır. Böyük Arsakidlərin (Parfiya çarlığı) çarı “Böyük” adlandırılan II Mitridat (e.ə. 123-88-ci illər) nəhəng bir imperatorluğun yaradıcısı olaraq, Qafqaz ekspansiyası prosesində Kür çayının yuxarı hissəsindəki Qoqareni, həmçinin Sper vilayətinin Çorux çayı boyunca quru torpaqları və Taok və Arazın yuxarı hissəsini işğal etdi, hansılar ki, hələ e.ə əvvəl 187-ci ildə farsların nəslindən olan Ermənistan çarları tutulmuşdu. Məhz bu dövrdə məğlub tərəf olaraq Şirvan-Qarabağdan olan Saklar-Albanlar ərazilərinin qərb torpaqlarını, yeni Kaxetiya və Eretini İberilərə (Şərqi Gürcüstan, Tiflis ətrafı) vermək məcburiyyətində qaldılar, nəticədə Alazan çayı Albaniya və İberiya arasında sərhədi oldu, Böyük Arsakidlər dövlətinin sərhədi isə Qafqaz dağlarına qədər irəli çəkildi.

Parfiya çarı Böyük Mitridat fars sərdarlarının qədim köklərinə gedib çıxan Artaksidlərin nəslindən olan Ermənistanın dördüncü hökmdarı II Artavazdı (e.ə. 123-94-cü illər) özünə tabe edərək, onun oğlu Tıqranı (gələcək II Tıqran, daha sonra çar olmuş və paradoksaldır ki, Böyük adlandırılmışdır) özünə girov götürdü.

Bununla yanaşı, II Mitridat (Böyük) hakimiyyətinin ilk illərində Atropatena (Azərbaycan) və İberiyanı (Şərqi Gürcüstanın Tiflis bölgəsi) işğal etdi və bununla da öz sərhədlərini Qafqaz dağlarına qədər irəli çəkdi. Suriya mənbəyində (Mar Aba Katina) qeyd edildiyi kimi, nəticədə Böyük Arsakidlər imperiyalarına birləşdirilmiş üç knyazlıq (bəylik) yaratdılar.

Bu, Arsakidlərin (Parfiya) bu ərazidə e.ə. 87-ci ilə qədər, yeni fasiləsiz 38 il davam edən ilk hökmranlığı (müvəqqəti olaraq hakimiyyətin itirilməsi və onun bərpa edilməsi səbəbindən regionda da sonrakı və ardınca gələn mərhələlərdə hökmranlıq olmuşdur) idi [Страбон XI, XIV, 15; XII; J.Sandalgian "Histoire de l'Armenie des ages du paganism", 1917, Rome II; René Grousset "Histoire de l'Armenie des origines á 1071", Paris, 1941].

Böyük Mitridat öz dövlətinin şimal-qərb hissəsini qorumaq üçün hər üç knyazlığı (bəylik) ərazi cəhətdən Armeniyaya daxil edərək, qardaşı Val Arsakı (Valarşak) və ya "gənc Arsak"ı onun çarı təyin etdi. Birləşdirilmiş ərazilərə təyin olunmuş çar fəal şəkildə hərəkət etməyə başlayır və M.Xorenli hadisələri belə təsvir edir: "Bundan sonra o, Majak torpaqlarını və pontiylərin və yegerlərin ölkələrini qaydaya salır və nəzərlərini şimala, Parxarın ətəklərinə, daxili Tayk vilayətinə, rütubətli, dumanlı, mamırlı meşə sahəsi ilə örtülmüş yerə çevirdi. O, ölkəsini çox gözəl qaydasına salır, dağlıq və isti iqlimi öz səltənətinin xoşbəxt və eyni dərəcədə xoş bir zövqünə uyğunlaşdırır. Şimala doğru getdiyi zaman burada sərin bir yay məskəni yaradır.

Düzənlik bir meşəlik ərazidə mal-qara üçün iki ağıl və ov üçün yer düzəldir, **Kol** vilayətində istiliyin hərərətini isə üzüm bağlarının və güllüklərin salınması ilə (azaldır) qaydaya salır. Lakin burada sevimli ərimi bütün təfərrüatı ilə və dolğun şəkildə təsvir etməkdən çəkəndim, çünki tə-

fərrüatlardan qaçaraq, ecazkarıma (ər) olan qırılmaz məhəbbət əlaqəsini qorumaq üçün yalnız yerlərində qıqadlarının göstərilməsi ilə kifayətləndim.

Burada o, şimal düzənliyində və böyük Qafqaz dağının ətəyində, həmçinin vadilərdə və ya cənub dağından düzənliyin geniş mənəsinə qədər uzanan uzun dərin dərələrdə yaşayan vəhşi gəlmə tayfaları çağırır və onları soyğunçuluqdan və insanlara qarşı sui-qəsdədən əl çəkməyə, çar fərmanlarına tabe olmağa və xərac verməyə təşviq edir ki, özünün növbəti səfərində onlara başçılar və rəislər təyin edib, müvafiq qayda-qanun yarada bilsin. Özü tərəfindən müdrik kişilər və nəzarətçilər verərək onları buraxır. Sonra qərb sakinlərini də göndərərək, **qədimlərin Meşəsiz və ya Yuxarı Basean adlandırdıkları Şarudeli yaxınlığındakı yaşıl çəmənliklərə enir, daha sonra isə orada məskunlaşan bulqar Vindur Bundun kolonistləri səbəbindən** onun adı ilə **Vanand** adlandırıldı. Bu günə qədər oradakı kəndlər onun qardaşlarının və törəmələrinin adlarından alınan adları daşıyırlar".

Beləliklə, əvvəlcə Ermənistanın mərkəzində – Valarşakın ordu ilə gəldiyi Armavirdə, yeni Çorux çayının və Olti-Tortim-Yusufeli torpaqlarının bir hissəsinin daxil olduğu İğdır-Karakala (Surməli) bölgəsində qayda yaradılır, daha doğrusu, Taykda (Ksenofontda Taok), sonra Çorux çayından solda, Balkir-Bayburt hissəsində, yeni Barkharda, sonra Artvin Gel hissəsində, Kür çayı boyunca Aranda (Qarabağ) və Udidə (Strabonda Otena) və Kartmanda, hər yerdə onlara hökmdarlar təyin edildi. Bununla yanaşı, Kürün yuxarı hissəsində (Erməni mənbələrində Quqark, gürcü mənbələrində Quqareti) Qarqarlara (Strabonda Otena) "bedeaşk", daha doğrusu, sərhəd təhlükəsizliyinə cavabdeh olan knyaz-hökmdar – Çenastandan (Şərqi Türküstan) gəlmiş Orbeli təyin olundu.

Qarqarların bu ərazisi özünə Qaranlıq – dağları, Qıpçaq regionunu, Kanqr / Kəngər torpaqlarını, yeni Arpaçay çayının yuxarisını və Çıldır gölündə şərq hissəni, Cavak torpaqlarını, yeni Çıldır-Axalkalaki mahalını, Çor torpaqlarını (Borçalı çayının yuxarı axını və Pənbəyin bir hissəsi), Şor torpaqlarını (Hiram çayının yuxarı axını, mərkəzi Orbet / Şamşolde olmaqla Üç Ok adlandırılan) daxil edirdi.

Ardınca Valarsak Qafqaz dağlarında, İberiyada (Kartli – Şərqi Gürcüstan) da hökmranlıq etməyə başladı və burada Kartli Parnavazların ilk çar sülaləsinin əsasını qoydu [M.Xorenli II, 1-9, V.Langlois, “Collection des historiens anciens et modernes de l’Armenie, I” dair şərh-lər; eyni məlumatlar Sebeos, M.Kalankatuklu, patrik VI İovannes və Asolikdə də təkrarlanır].

M.Xorenlidə (2/9) daha bir maraqlı hissə vardır, burada Valarsakın (Valarşak) oğlu Arsakın (Arşak) dövründə **Kolun** aşağısında yerləşən, bulqarların köçürüldüyü yer haqqında qeyd edilir. Bu məlumatlar bizə belə nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, nəinki sevordik türklər, kolanılar və kəngərlilər, ola bilsin ki, daha əvvəl türk-bulqarlar da bu torpaqlarda yerləşmişlər. Erməni salnaməçisi yazır: “Valarşakın oğlu Arşak Ermənistan üzərində on üç il hökmranlıq etdi. Atasının fəzilətlərinin qeyrətli davamçısı olan o, çoxlu ağıllı qaydalar yaratdı. O, pontiyalılarla döyüşərək, öz işarəsini böyük dənizin sahilində qoydu: piyada vəziyyətində necə deyərlər ilan qanında möhkəmləndirilmiş konusvari uclu nizəni atdı və dəniz sahilində onun tərəfindən qoyulmuş dəyirman daşından olan sütunun dərinliyinə qədər sancdı. Pontiyalılar uzun müddət bu sütünə tanrıların yaradıcılıq nümunəsi kimi ehtiram bəsləmişlər. Artaşes pontiyalılara ikinci dəfə hücum etdikdə, deyirlər, sütun dənizə atıldı.

Arşak dövründə böyük Qafqaz dağı zəncirində, Bulqarlar ölkəsində böyük ixtişaşlar baş verdi; onlardan bir çoxu ayrılaraq ölkəmizə gəldi və uzun müddətə **Kolun** aşağısında, məhsuldar torpaqlarda, çörəklə zəngin yerlərdə məskunlaşdılar”.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qazax-Ağstafa zonasındaki Kəngərlər sonrakı tarixi dövrlərdə də öz Kəngərli adlarını qoruyub saxlamağı bacardılar. Beləliklə, XIV əsrdə qeyd olunmuşdur ki, **qazaxların bir hissəsi kəngərli adlanır**. Xüsusi vurğulayaq ki, qeyd olunan zonada yaşamış kəngərlər, eləcə də digər türklər xristian olmuşlar, bunu M.Kalankatuklunun “Albanlar tarixi”ndə Alban xristian ruhani nümayəndəsi Kanqarian barədə xatırlatma da sübut edir.

Bəllidir ki, Kanqarlar (Kəngərlər) Peçeneqlərə aiddir. Qədim türk etnonimi olan “peçeneq” müxtəlif qədim mənbələrdə fonetik formalar nəzərə alınmaqla ifadə olunur, məsələn, qədim türk dilində “beçenek”, erməni dilində “paçinak”, gürcü dilində “paçanik”, bizanslarda “paçinak” və s. Etonim mənşəcə iki cür izah olunur: ya türkcə “bacanaq” (azərbaycan dilində ərin bacısı), yaxud “baca” (ərin bacısı və “nak” suffiksi), həmçinin “biçe” adlandırılan ilk əcdadın adından.

Məşhur şərqşünas V.Bartold Rəşid əd-Dinin “Cami ət-Tavarix” (Salnamələr toplusu) və Mahmud Kaşğarının (Kaşqari) “Divan luqa tat-türk” (Türk ləhcələrinin Lüğəti) əsərlərinə əsaslanaraq, peçeneq tayfalarını oğuz tayfalarından biri hesab etmişdir.

Abilqaziyə (Xivə, XVII ə.) görə, “Türkmənlərin nəsil şəcərəsi”, belə hesab olunur ki, peçeneq tayfası 24 qədim oğuz (türkmən) tayfalarından biri olmuşdur. Məşhur sovet tarixçisi və arxeoloqu S.P.Tolstov da peçeneqləri oğuz tayfalarına aid etmişdir.

O, peçeneqləri qədim Sak tayfası olan Apasiakilərlə (Pasianlarla) eyniləşdirmişdir. Müasir Ermənistanda, ölkənin cənubundakı Kanqarkda olan Basen tarixi yer adı (Gürcüstan mənbələrində Basian) da həmin skif pasianlarla, yaxud beçene-peçeneqlərlə bağlıdır. Akademiklər M.İ.Artamonov və L.N.Qumilyov peçeneqləri Qanlı xalqının bir hissəsi kimi təqdim edirdilər. Bizans imperatoru K.Porfirogenet qeyd etmişdir ki, Peçeneqlərin bir qismi özlərini Kanqarlı (azərb. dilində Kəngərli) adlandırırdılar.

Belə hesab edirlər ki, peçeneqlər haradasa VII-VIII əsrlərdə Aral dənizi bölgəsində, Sırdərya çayının hövzəsində formalaşmışlar və ehtimal ki, onlar əvvəlcə oğuzların bir hissəsi olmuşlar. Onlar IX əsrin ikinci yarısında Şimali Qara dəniz torpaqlarında yerləşdikdən sonra digər tayfaları qovmağı bacardılar və X-XII əsrlərdə, xüsusən də Xəzər Xaqanlığının dağılmasından sonra qonşular arasında əhəmiyyətli rol oynadılar. Lakin Kartli Tarixinin (Leonti Mroveli) gürcü salnamələrində Ervanditlər və Arsakidlər dövrünün hadisələri ilə əlaqədar paçaniklər Şimali Qafqazda qeyd edilir. Sonra türklər paçanikləri sıxışdırdılar və onlar qərbə getdilər (Cuanşer Cuanşeriani). Görünür, qərb Ərzurum-Qars vilayətlərinin ərazisidir, burada bu günə qədər də Araz çayının mənsəbində Pasin / Basian vilayətinin adı saxlanmışdır.

Qədim peçeneqlərin Şimali Qafqazdan Albaniyaya nüfuz etməsi haqqında təxminən onlar və ya qədim mətnlərdə onlarla əlaqəli toponimlər əsasında fikir söyləmək olar. Beləliklə, M.Kalankatuklu Pazkank mahalından bəhs edir (I kitab, 22-ci fəsil), VII əsr mənbəyində də Pantskank adı çəkilir və onlar "paçana" formasına – peçeneq etnoniminə gedib çıxır. Deməli, peçeneq tayfalarının oraya nüfuz etməsi erkən orta əsrlərlə müqayisə edilə bilər. M.Barxudaryantsa görə, Pazkank bölgəsi – Quruçay və Hadrut-çay çaylarının töküldüyü Arazın sol sahili,

yəni Dizak və ya Azərbaycanın müasir Cəbrayıl bölgəsi ilə lokalizasiya edilir. Həmçinin Kapanın yaxınlığında peçeneqlərin tərkibinə daxil olan Oğuz nəslı - Çapni adlı yaşayış məntəqəsi var. Elə orada Naxçıvanla sərhəddə Biçənək keçidi mövcuddur.

Daha bir toponim – Bçan (XII əsrin mənbəyi) Dağlıq Qarabağda, həmçinin Albaniyada Rot Paçian (peçeneqlərin çayı) qeyd olunur.

Dağ adını əks etdirən Bcenexut oronimindən (Dağlıq Qarabağın Əsgəran bölgəsinin ərazisini), yəni Bcenedən (beçene) + xut (erməni dilində dağ) bəhs etməmək də mümkün deyildir.

Bununla yanaşı, İbn Xordadbeh Cənubi Qafqazda Bacunaye vilayətindən bəhs edir. Orta əsrlərdə Bacunaye toponimi Bcini (Becini) şəklində də məlum idi və bugünkü Ermənistanın Ararat vilayətində Razdan çayının sağ sahilindəki kəndi belə adlandırılırdılar.

Peçeneq ittifaqı 8 tayfadan ibarət bir konfederasiya idi (K.Porfirogenet) və bu tayfalar arasında Kulpeylər maraq doğurur. Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, **Kol** / (kul+pe) Kolanılarla əlaqəlidir və bu səbəbdən də öz növbəsində onları peçeneqlərə aid edirlər.

XI əsrdə knyaz Tiraxın hakimiyyəti altında olan peçeneqlərin bir hissəsi (şərq) İslamı qəbul etdi, knyaz Keqenin hakimiyyəti altında olan iki qərb tayfası isə Bizans xristianlığı məzhəbini qəbul etdilər və Konstantin Monomaxın (Bizans) hakimiyyəti altına keçdilər. Peçeneq qəbilə ittifaqının zəifləməsindən sonra onlar Berendeylər (qara papaq) kimi tanındı, digər hissəsi Qaqauz xalqının əsasını təşkil etdi.

Yekun olaraq, Kolanı-Peçeneq (Kəngərli) əlaqəsi üzərində dayanaq.

Tarixi məlumatlarda Kolb formasında toponim daha çox bu və ya digər formada Kanqar haqqında bəhs edilən

yerlərdə rast gəlinir ki, bu da "Kol" kök əsasının (etnonim) kanqar-peçeneqlərlə (Kəngərli) əlaqəsini istisna etmir. Xüsusən də M.Xorenli Said ölkəsinin Ararat bölgəsində, daha doğrusu, Çuxur-Saadda Koxb (başqa sözlə Kolb) məntəqəsinin olduğunu qeyd edir.

Q.Qeybullayev də qədim erməni formasında olan Kolb toponiminin orijinalda Kolbe və ya Kolbey kimi təsəvvür edir, lakin qədim erməni dilinin normalarına görə, sözün sonundakı "e" foneminin buraxıldığını qeyd edirdi. Bu halda Kolbe toponimi Cənubi rus çöllərində məlum olan və K.Porfirogenet tərəfindən qeyd olunan **Kulpey** (genişləndirilmiş variantında Sirukalpey) peçeneq tayfası Kulpei adı ilə müqayisə edilə bilər. Öz növbəsində, qeyd edilən peçeneq etnonimi **kulpe**, kol (kul) etnonimindən və "oba / opa" türk sonluğundan ibarət olan adın təhrif edilmiş formasıdır. Q.Qeybullayevə görə **oba / opa** termini qalmaq yeri (yaşayış yeri), köçəri (yarımköçəri) həyat təzi sürən tayfalar üçün isə "köçəri tayfa" mənasını verir.

Bununla birlikdə, bəzi dəqiqləşdirmələr edilməsini zəruri hesab edirik. Beləliklə, şübhəsiz, "kul (kol)" etnoniminin əvvəllər qeyd olunan mənasını qoruyub saxlayaraq, hesab edirik ki, bəy (pəy) sonluğu türk dilində "bəy" və ya ad-san statusunu əks etdirir. Bununla da **"Kulp(b)əy"** **"adlı-sanlı kollar"** və ya **"Kol-bəylər"** kimi qəbul edə bilərik.

Yuxarıda gətirilən mülahizələr Kolanı tayfalarının (Kol etnonimi) peçeneqlərlə mümkün əlaqəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu təsadüfi deyil, çünki bulqarlar, savirlər (suvarlar) və peçeneqlər (kəngərlər) Hun tayfaları olmuşlar və çox vaxt eyni və ya bitişik ərazilərdə yaşayırdılar.

Bu da ərazidə yaşayan türk tayfalarının qan qohumluğu və etnik yaxınlığından bəhs edir.

4. Sabirlər-suvarlar (sevordiklər).

İndi isə Sabirlər-suvarlar (sevordiklər) haqqında söhbət açaraq, K.Porfirentin diplomatik yazışmasında xatırlanan Sabirlər-suvarlar (sevordiklər) haqqında daha dolğun məlumat verəcəyik.

Subarey tayfalarının (suvar, sabir) tarixi Şumer mədəniyyəti və ondan əvvəlki dövrlərin ən qədim dərinliklərinə qədər gedib çıxır. Bunun üzərində çox qısa şəkildə dayanaraq, qeyd edək ki, mütəxəssislərin fikrincə, Ubeid mədəniyyətinin daşıyıcıları subareylər olmuşlar, onlar Şumerin şimalında Subar ölkəsində yaşayırdılar. Görünür bu səbəbdən Şumerlər hesab edirdilər ki, onların tarixi iki icmadan – Eredü (sırf Şumer yaşayış məskəni) və Subardan başlanmışdır. Belə güman edilir ki, eramızdan əvvəl IV minilliyin əvvəllərində şumerlər subarlarla qarışdılar, subarların qalan hissəsi şimalda yaşamağa davam etdilər, Şumerlər onları Subar, özlərini isə Subar xalqı adlandırırdılar.

Daha sonra Subarların yaşayış zonası Yuxarı Dəclə boyunca, Şimali və Mərkəzi Zaqros torpaqları çərçivəsində idi və Akkad dilində Subartu-Şubartu adlanırdı. Bəzi məlumatlara görə, eramızdan əvvəl III minilliyin sonunda Bibliyada Xoreylər olaraq tanınan xurritlərlə qarışdılar və o vaxtdan bəri Mesopotamiya mənbələrində Subarey / Şubarey adlandılar.

Professor C.Kempbellə görə, subarlar elə xetlərin (xetteylər) özüdür və onların yaşayış arealının genişəndirilməsi Kedorlaomer, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "Subartu adamları adını almış "Xubur-Subarti adlı sülalə tərəfindən birinci Xatt imperiyasının yaradılması ilə bağlıdır. **C.Kempbell xett-subarları "Socho" və ya Sakların ulu əcdadları hesab edirdi. Xetləri isə turanlı qəbilə hesab edirdi.**

Beləliklə, qeyd etmək vacibdir ki, subareylər xatlar və saklarla qohum tayfadır (C.Kempbell, "Hittitlər. Onların kitabələri və tarixi", Monreal, Toronto, Williamson&Co.,1890). Xatların (xetteylərin) və Sakların (Skiflərin) qohumluq mənşəyi barədə nöqteyi-nəzər prof. R.Fessendendə də (Reginald Aubrey Fessenden, "The deluged civilization of the Caucasus Isthmus", Boston, T.J.Russel Print, 1923) göstərilir. Ətraflı məlumatlar nəşr olunmuş bir sıra digər kitab və broşurlarda da əldə edilə bilər (K.İmanov, "Qafqaz Albaniyası və tarixi-coğrafi aspektdə genetik analiz", B., Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2016, 2019-cu illər, həmçinin "Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya "Armeniya" ərazisinin əsl sakinləri haqqında", B., Əqli Mülkiyyət Agentliyi, 2018, 2019-cu illər).

Bu məlumatlarla kifayətlənib Qafqaza və bu ərazilərdəki qonşu bölgələrə və subarlara keçək.

Qafqazda və Qara dəniz bölgəsindəki Sabir-Suvar tayfaları ən qədim zamanlardan xatırlanır. Antik dövrlərin mənbələrindən başlasaq, onda Herodotda suvarlar saspirlər (Σάσπειρες) kimi keçir və kolxlar və midiyalılar arasında lokallaşdırılır. Yunan müəllifi Eliy Herodianda (eramızın II ə.) onlar "**Sapirlər** və ya **Saspirlər**" kimi xatırlanırlar. Apolloniy Rodosun "Arqonavtika" (e.ə. III ə.) əsərində onlar **sapirlər** (Σαπειρες) olaraq keçirlər və müəllif qürurlu epiteti tətbiq edərək, Qara dənizin cənub-şərq onlara sahillərində – behirlərlə kolxlar arasında yerləşdirir. Diodor Siciliyalı Arqonavtların yürüşünü təsvir edərək, Kolxida çarlarının saraylarının ucaldığı Subaris (Συβαρις) adında şəhəri qeyd edir. Apolloniy Rodosdan yuxarıda gətirilən hissədə çar şəhəri Kolxidanın adı Kutaye (Κυται-Cytea) olaraq verilmişdir, ehtimal ki, bu xettlərin adı ilə bağlı ola bilər: qeyd edildiyi kimi, erkən Subarlar bir zamanlar Xett Konfederasiyasına daxil olmuşlar.

Türkiyənin Ərzurum vilayətindəki tarixi İspir (Gürcü dilində Speri-სპერო, ermənicə Sper-Սպեր) bölgəsinin adı Sapirlərlə bağlıdır. Bu ərazilər Assuriya mənbələrində Kimmerlərin torpaqları kimi təsnif olunur, yəni daha sonralar Subarlar Mesopotamiya mətnlərində Kimmerlər adlanırlar. Bu yerlərdə olan Ksenofont (M.ö V-IV əsrlər) öz Anabazisində Sapir adını çəkmir, lakin həmin ərazidə, daha dəqiq desək, Arpasu (Αρπασο) / Arpaçay (Axurian) çayı hövzəsində skifləri qeyd edir. Onlar isə hər ehtimala görə Herodotun saspirləridir. Bu da onunla təsdiq olunur ki, sonrakı antik müəllif Prokopiyy Kesariyski (eramızın VI ə.) Fasis çayı hövzəsindəki (müasir Çorox) "Savir adlanan hunlar"ı sadalayır və hansılar ki, Herodotun saspirləri və Apolloniyyin sapirləridir.

İordanda (VI ə.) Savirlər artıq ən qüdrətli Hunlar kimi çıxış edirlər. Bizanslı Stefan (VI ə.) "Sapirlər – Ponti vilayətində indi "β" hərfi vasitəsilə "Sabirlər" adlandırılan xalqdır" qeydini edərək, əhəmiyyətli bir istinad edir. Roma-Bizans müəlliflərinin bir çoxu Sabir-Subarey (Savrlar, Saubrar, Saurilər) tayfalarını, Anadolu da daxil olmaqla, Avrasiyanın müxtəlif yerlərində qeydə almışlar.

Bizanslılar və sasanilər onları çox tez-tez öz müharibələrində istifadə edirdilər. Sonralar bizanslılar və onların ətrafında yaşayan xalqlar Dunay ətrafı ərazilərdə yaşayan bu subarların bir hissəsini türk, ölkələrini isə Türkiyə adlandırdılar. Onlar haqqında Bizans imperatoru Konstantin Porfirogenetin (IX əsr) "İmperiyanın idarə edilməsi" əsərində bəzi vacib məlumatlar vardır. O yazırdı ki, Dunay ətrafı türkləri hələ "bilinməyən səbəbdən savart-asfallar çağırılırdılar".

Porfirogenet tərəfindən sadalanan yeddi türk-sabart tayfalarından ikisi fin-üqor, beşi isə türk mənşəli idi. Pannoniya türk-subarlar erkən macarların, yeni madyarların əsas özəyini təşkil edirdilər.

Tarixi məlumatlar göstərir ki, əvvəlcə Ərsak və Utikdə məskunlaşmış subarların (savirlərin) bir hissəsi indiki Macarıstan ərazisinə köç etmişlər. Bu baxımdan xatırlamaq yerinə düşər ki, macar – **madyarların yerli macar dilində Macarıstanın adı Magyarorsag kimi tələffüz edilir və yazılır.** Burada "Ərsaq" və "Orsag" terminləri arasındakı oxşarlıq açıq şəkildə gözə çarpır. Üstəlik, "Magyarorsag" "Magyarorszag" şəklində, yəni "s" hərfinə rus dilindəki "ts" hərfi kimi tələffüzü gücləndirən "z" əlavə etməklə yazılır, daha doğrusu, səsləndikcə yazılır. "Magyarorszag" sözünü iki hissəyə böldükdə: "Magyar + orszag", tərcümədə isə "Macarıstan ölkəsi (ölkələri)" alınır.

Görünür, böyük Pliniy (b.e. I əsri) və Pomponiya Mela (b.e. I əsri) tərəfindən eramızın əvvəlində Qara dəniz ətrafı bölgədə yaşayan skif-sarmat tayfaları arasında qeyd olunan türklər elə həmin savir-subarlar və ya onların qollarından biri olmuşdur. Çünki Pliniy və Melasapirləri heç bir yerdə qeyd etmirlər, baxmayaraq ki, həmin müəlliflərin hər ikisi Şərqi Avropanın skif-sarmat tayfalarının bütün adlarını diqqətlə sadalamağa çalışırlar.

Bir halda ki, sabirlər / savirlər İordanda "qüdrətli hunlar" kimi xatırlanırlar, qısaca olaraq sabirlərin Hun ittifaqındakı iştirakı barədə öz mülahizələrimizi bildirəcəyik. Savirlər haqqında ilk məlumatın 463-cü il Priskov tarixi və ya Prisk Paniyskinin təsvirində olması barədə tarixşünaslıq ədəbiyyatında mövcud olan fikirləri yanlış və həqiqətdən uzaq hesab edirik. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, savirlər Qafqazda Ptolemey tərəfindən "Coğrafiya" əsərində Aorslar və paqiratlardan sonra qeydə alınmışlar, savirlər daha əvvəlki mənbələrdə də qeyd olunurlar.

İordanda Hun konfederasiyasının özəyində altsiaqirlər və savirlər olduğu vurğulanır, V əsrdə isə Prisk Pa-

niyskiyə görə, savirlər fars-bizans müharibələrinin fəal iştirakçıları olmuşlar.

Müəyyən bir tarixi mərhələdə savirlərin hakim qüvvəyə çevrildiyi dövəmdə Hun İttifaqının hansı tayfalar daxil idi?

Menander Protektor, Qeysəriyyə Prokopi, Feofilakt Simokattının verdikləri məlumatlara görə, Hun ittifaqının əsas tayfaları utiqur, kutriqur və onoqurlar olmuşlar. A.N.Bernştam "Hunlar tarixinin öçerki"ndə (L-d, 1951 il) hesab edirdi ki, Hun-Avar ittifaqı ilə əlaqəli əsas tayfa birləşmələri uturqurlar, kuturqurlar, sabirlər, daha sonra bolqarlar (Şərqi Avropa üçün) və eftalitlər və ya ağ hunlar (Orta Asiya üçün) olmuşlar.

V.V.Radlova istinad edən Bernştama görə, bütün müxtəlif növ uyqurlar – kuturqurlar, uturqurlar, saraqurlar və onoqurlar – əslində Uyğur tayfalarının (burada "gur" əsas, "kut" (xoşbəxt), "ut" (od və ya ot)) qolları və parçalarıdır. "Uturqurlar və kuturqurlar hun-kimmerlər adlanırdılar və Hun tayfasının iki qolunu təşkil edirdilər". Uturqurların yaşayış arealı Donun Azov dənizinə töküldüyü yerdən Kimmeriya Bosforuna qədər olan torpaqlar, Kuturqurlarınkı isə Tissa ilə Dunay arasında olmuşdur.

Bernştam da Y.Klaprota istinad edərək ("Tableaux historiques de l'Asie", Paris, 1825) yazmışdır ki, "Sabirlər və ya Savirlər bir neçə soydan bir "millət" halına gəlmişlər".

V əsrin ortalarında (eramızın 456-cı ili) Şimali Qafqazda yaşayan Savirlər Onuqurların birbaşa tabeliyi altında olan Avar Kaqanatlığının tərkibinə daxil olmuşlar. V.V.Bartold isə Suvarları Bulqarların bir hissəsi hesab edirdi (Seçilmiş əsərləri, V. I-IV cildlər).

453-cü ildə Atilanın ölümündən və Hun İttifaqının Qafqazda tayfalara bölünməsindən sonra hunlar və bulqarların qalıqlarının daxil olduğu Savir konfederasiyasının

hökmranlığı başladı. Onlar "hun-savirlər", "hunlar" və "savirlər adlanan hunlar" kimi tanınırdılar və bölgədə ən güclü tayfalardan biri oldular, Dərbənd keçidindən ötərək Ermənistanı basqın etdilər və Qalatiya, Kappadokiya və Pontu qarət etdilər. Onların ordusu 120 min nəfərdən ibarət idi [Feofan İspovednik, "Xronoqrafiya"].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Suvarlar Xəzər ətrafının şimal-qərbində yaşayırdılar və Hunlarla qaynayıb qarışırdılar. Q.Qeybullayev hesab edir ki, Suvarlar Albaniyaya bir neçə dalğada nüfuz etmişlər: birincisi – erkən (Şabəran / Şabran toponimi) dövrlərdə – V əsr, ikincisi – VI-VII əsrlərin ikinci yarısında (Qumilyov Suvarların 552-ci ildə Albaniyanı tutduğunu yazmışdı). A.Y.Krymskiyə görə, Suvarlar Qəbələ rayonunda və Albaniyanın şimal-qərbində yaşayırdılar. Albaniyadakı Suvarlar xristianlığı qəbul etdilər (bax: ərəb müəlliflərinin Şabəranda xristianların yaşadıklarına dair məlumatı). Belə fərz edirlər ki, Şabranın meydana gəlməsi Savromatlar – Sarmatlar arasında olan Suvarlara aiddir (K.Kremen Savromat etnoniminin Savar / Suvar etnonimindən əmələ gəldiyini yazmışdır).

VI əsrin ortalarında Sabirlər, Qafqazın ən qüdrətli və çoxsaylı xalqı olaraq, bütün Şimali Albaniyanı, daha doğrusu, Şirvan və Aranı tutdular. Dərbənd-Qəbələ onların məskənlərinin mərkəzi oldu və burada 100 ildən çox qaldılar (Mernert, "Şərqi Avropanın çöl zonasındaki köçəri tayfalar", "SSRİ tarixi oçerkləri", M., 1958-ci il).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Albaniyada əvvəlcə Hun tayfaları (II-IV ə.), daha sonralar Onoqur birliyi adlanan tayfalar və ya Onoqurlar başda olmaqla Hun-Bulqar ittifaqına daxil olan tayfalar (IV əsrin sonları, V əsrin ikinci yarısının ortalarına qədər) və nəhayət, Sabir birliyinin tayfaları (V əsrin ikinci yarısı - VI əsr) yerləşmişlər.

Bəlli olduğu kimi, 657-659-cu illərdə Qərbi Türk Xaqanlığı süqut etdi, Dağıstanın şimal-şərq ətəklərində isə paytaxtı Varaçan olan Suvar dövləti meydana gəldi (inəriyyəyə əsasən, erməni mənbələri onu Hunlar Çarlığı, ərəb salnaməçiləri isə Cidan adlandırmağa davam etdilər).

Varaz-Trdat Qafqaz Albaniyası taxtına oturduqdan dərhal sonra (670-706-ci illər) knyaz Alp-İlutuerin başçılıq etdiyi Hun-savirlərin çoxsaylı qoşunları Albaniyaya soxuldular və Qafqaz dağlarının ətəklərindəki bölgələri və Kəpalak qavarını viran qoymağa başladılar. Alp-İlutuer özü Kürü keçib Uti qavarına getdi, mal-qaranı qovub aparmağa, əsirləri qarət etməyə və aparmağa başladı. Sonra Hun-savirlər Lpinka sərhədləri yaxınlığındakı vadidə düşərgə qurdular. Varaz-Trdat barışıq təklifləri ilə etibarlı adamını onun yanına göndərirdi və barışıqna nail oldu, Hun-savirlər isə öz ölkələrinə qayıtdılar [29. II kitab, M.Kalankatuklu "Aluank ölkəsinin tarixi"].

737-ci ildə ərəb sərkərdəsi Mervan erməni knyazı Aşotun köməyi ilə Hunlar torpağında yürüş etdi və paytaxt Varaçanı ələ keçirdi [Gevond Vardapet, "Xəlifələrin tarixi"], [Böyük Vardan "Ümumi Tarix"]. Burada "Dağıstan hunları" dedikdə sabirlər nəzərdə tutulurdu.

Hunlar artıq vahid bir etnos və vahid bir hərbi ittifaq deyildilər: ətalət üzrə onları savirlər adlandırırdılar və belə hesab edilir ki, onların paytaxt şəhəri Balancar-Varaçanın 737-ci ildən sonra öz mövcudluğunu dayandırmışdır. Savirlər Dona getdilər, bulqarların bir hissəsi isə Volqaya getdi və burada Volqa Bulqarıstanının özəyini təşkil etdi, qonşu tayfalar üzərində siyasi nəzarət funksiyası da ona keçdi. Eyni zamanda, VIII əsrin sonunda bulqarların böyük bir qrupu Don çöllərində yerləşib qaldı. IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində Volqa bulqarlarının Elteberi Barsillərə və Savirlərə də nəzarət etməyə başlayır [33.

A.V.Komar "I minilliyin II yarısının Orta Volqa bölgəsinin erkən orta əsr köçəri abidələrinin xronologiyası haqqında müzakirəyə", Samara, 2010 il].

VIII əsrdə hərbi-siyasi vəziyyət getdikcə daha çox Xəzər dövlətinin xeyrinə dəyişir, o, həm Suvar, həm də Bolqarlara xərac təyin edir. Paytaxtı Terekin aşağı hissəsində, Səməndərdə olan Suvar ölkəsi Xəzər federasiyasına çevrilir. Daha sonra (IX əsrin ikinci yarısı) İbn Xordadbeh Suvar çarlığını şimalda, İtilin yuxarı hissəsində qeyd edir.

Erməni mənbələrində Sevordiklər kimi xatırlanan Albaniyada məskunlaşan Suvarlara gəlincə, onların ən kompakt hissəsi xristianlığı qəbul edərək, Utikdə yerləşdi və V.F.Minorskinin ifadəsincə, ("Şirvan və Dərbəndin tarixi", Ararat, 1897-ci il), "ermənilərin xarici düşmənləri arasında mövcud oldular".

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi salnamələrdə Xəzərləri tez-tez suvarlar adlandırırdılar (Ligeti LA magyar. 345.1.; Nemeth Gy.A honfoglalo. 192.1.; Bartha AA magyar. 519.1.; Erdelyi İ.A magyar. 25-26.1.), bu da Suvar tayfalarının özlərinin Xəzər Kaqanatlığında çoxsaylı olmasından və təsirindən xəbər verirdi (Honfoglalo. 192.1.; Bartha A.A. magyar. 519.1.; Erdelyi İ.A. magyar. 25-26.1.). Etnikon "sabartlar"ı ("savartlar") IX əsrin ikinci yarısının ərəb tarixçisi Balazuri ərəbcə "**as-savardiya**" (təqribən 892-ci il): Z A.I.S. 220-221, 233-234), erməni qaynaqlarındakı "**Sevordik**" etnikonu, eləcə də Macar Anonim mənbəsindəki Latın antroponimi "**Zuard**" (SRA. İ.P 41, 75, 77, 78, 80, 90, 92, 93) və XIII əsr müəllifi Şimon Kezai (İbid, R. 160, 167). ilə eyniləşdirir.

Aydındır ki, Suvar-Sabirlərin Anadolu və Qafqazdakı tarixi izi çox güclü olmuşdur. Bunlar həqiqətən sonradan Avrasiyanın geniş ərazilərinə yayılan qüdrətli Hun

tayfaları olmuşlar. Hətta Bizanslıların dövründə də onlar Anadoluya qayıdaraq orada yerləşdilər.

Subarlar özləri Azərbaycan tarixində və bölgə türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamışlar. **Hər halda, qrabar mətnlərində Sevordik kimi keçən Albaniya vilayətinin ikinci adı Uti məhz Suvar tayfaları ilə bağlıdır. Erməni mənbələri onları tez-tez hon adlandırırlar. Bizans müəllifi Menander Protektorda Savirlər Albanıyanın ən çoxsaylı tayfası kimi təqdim olunur. O, qeyd edir ki, "Tiveriy dövründə Romalı sərkərdələr Alvanıyaya hücum etdilər, Savirlər və digər xalqlar arasından girov götürdülər və Bizansa qayıtdılar".**

Onlar Albaniya ərazisində, Qazax-Qarabağ bölgəsində və massaget-maskutların ərazisində Kürdən Dərbəndə qədər geniş şəkildə məskunlaşdılar. Plutarxın bəhs etdiyi azad Araz ətrafı tayfaların Subarey mənşəli olması mümkündür. Eyni adlı şəhər Türküstanda da mövcud olmuşdur. Maskut vilayətindəki tarixi Şabran şəhəri də öz adını onlardan götürmüşdür. Maraqlıdır ki, Bizanslı Ssuda Teofan Bizanslının salnamələrindən bir parça misal gətirərək, qeyd edir ki, "Tanaidin şərqində qədim dövrlərdə Massagetlər adlandırılan Türklər yaşayır. Farslar öz dillərində onları kermixionlar adlandırırlar.

Erkən antik müəlliflərin skif-sabirləri, sonrakı antik müəlliflərin hun-sabirləri əslində elə orta əsr müəlliflərinin bəhs etdikləri Türk tayfası olan subar-sabirlərdir.

Bəzi Türkoloqların təsəvvür etdikləri kimi Subar Türklərin dili Çuvaş dilinə yaxın deyildi. Mahmud Kaşğari onların ləhcəsini aydın şəkildə belə təsnifləşdirir: "Bulqar, Suvar, Bajanak və daha sonra Rumun ətrafına qədər olan ləhcəyə gəldikdə, bu, bir növ kəsilmiş sonluqlarla türkcədir". Mahmud Kaşğarinin subarlarla bağlı qeydlərinə əsasən, onların ləhcəsi Oğuz və qərbi qıpçaq ləhcələri arasında olmuşdur.

Orta əsr Subarlarının ən güclü qolları Qarabulaq (Qara Bulqarlar) və Karamanlar tayfalarıdır. Qafqazın Qara-bulaq adlı toponimlərinin çoxu (Qarabağdakılar da daxil olmaqla) Subar-Sabirlərin eyniadlı qolunun adı ilə bağlıdır. Qarabulaqlılar Çerkezlər, Kabardinlər və Vaynax xalqlarının etnogenezində əhəmiyyətli iz buraxmışlar. Sonrakı orta əsrlərdə xristian inancını qəbul etmiş Subar-Sabirlərin çox hissəsi rumınlar, Balkan xalqları, yunanlar, ermənilər və s. arasında əriyib yox olmuşlar. Onların ilk madyarların əsasını təşkil etdikləri barədə yuxarıda qeyd olunmuşdur.

Bəllidir ki, Karamanlı Karamanda (Konya, Ermenak) və Mərkəzi Anadoluda (Kappadokiya) yaşayan və pravoslav dininə sitayiş edən türkdilli etnik bir qrupdur.

Karamannaməyə və 1423-cü il Oğuznamə müəllifi Yazıdcıoğluna əsaslanan belə bir versiya var ki, Karamanidlər 1230-cu ildə monqol basqınları səbəbindən Arrandan Sivasa köç edən Afşarlardan (yəni Oğuzlardan) gəlmişlər. Həmçinin hesab edirlər ki, onlar Salur və ya Bayandur soyundan törəmişlər.

Bu baxımdan, suvarlar / savirlər və Qaramanlar arasındakı etnik əlaqənin olmasına dair bir faktı burada qeyd etmək yerinə düşür. Erməni tərəfinin Çarekvank adlandırdığı Vəng Gədəbəy rayonunda, Söyüdlü kəndindən 7-10 km aşağıda, Şəmkir çayının sahilinə yaxın bir yerdə yerləşir. Yerli əhali bu ibadət xananı Maysara adlandırır. "Çarek" sözünün erməni dilindən tərcüməsi bizə bəlli deyil.

Ola bilər ki, bu söz "çar" kökündən olan və mənaca "pis, zalım, arıq, qüsurlu, məkrli, bədbəxt, cani" və s. mənalarda işlədilən törəmə sözdür. Erməni tərəfinin iddiasına görə, monastır öz adını Vəngin özündən xeyli yuxarıda yerləşən eyni adlı Çarek qalasından götürmüşdür. Xalq arasında bu qalaya Namərd-qala da deyirlər ki, bu da ermənicə "çar" sözü ilə həmahəng səslənir. Bəllidir ki,

bu, Uti ərazisidir, utilərin – sevordiklərin (suvarların) qədim yaşayış məskənidir.

Bu monastırın tikilməsi ilə bağlı Arakel Davrijetsidə (Təbrizli) maraqlı məlumatlar vardır: "...və Şamxor [Şəmkir – K.İ.] dərəsindən olan Karamanents adlı bir knyaz ailəsindən [nəslindən] olan yepiskop David – Böyük biyabanlığa gələrək burada yaşadı. Sonra oradan gedərək Şamxor [Şəmkir – K.İ.] dərəsinə gəldi və burada Çarekaqet adlanan sovməə tikdi, burada bu günə qədər də onun çoxsaylı məsləkdaşları yaşayırlar və çox sərt qanunları və qaydaları mövcuddur, yepiskop David isə orada vəfat etmiş və dəfn olunmuşdur. Və orada yaşayan və Tanrıya pənah gətirən, eləcə də oradan gedən çoxlu-çoxlu insanlar başqa yerlərdə **sovməələrin** və monastırının əsasını qoydular".

Erməni tərəfinin məlumatlarına görə, sözügedən yepiskop XVII əsrdə yaşayıb və monastır da o dövrdə tikilmişdir. Belə çıxır ki, hələ o dövrdə Qardman-Utik-Sevordikdə etnik köklərini yaxşı xatırlayan xristian Qaramanlar yaşayırdılar. Arakelin verdiyi məlumata görə, həmin David Tatev monastırında oxuyub. Ancaq erməni mətnlərində bu mərkəz tat məbədi kimi qeyd olunur. Maraqlıdır ki, azərbaycanlıların köhnə nəslə bu monastır "Tat Evi" adlandırılırdı. Yəni Tatev adının özü Azərbaycan (türk) mənşəlidir, daha doğrusu, erməni Tat evinin və ya tərki-dünya biyabanlığın türk versiyasıdır.

Qaramanlı xalqının mənşəyi haqqında başqa bir versiya da var.

Başqa bir versiyaya görə, onlara dil yaxınlığı olan qıpçaq türklərinin bir hissəsi Karamanlı xalqının tərkibinə daxil olmuşdur, daha doğrusu, onların, eləcə də Borçalı azərbaycanlılarının qıpçaq mənşəli olması ehtimal edilir.

Bu gün yunanlar arasında yaşayan Karaman xristianları öz türk mənşəyini xatırlayırlar. Məşhur yunan nəslə

Karamanlis hələ Bizans dövründə yunan xristianlığını qəbul etmiş karamanların törəmələridir. Daha çox armin-karavlaqlar (aromınlar, karavlaqlar, kutsovlaqlar, makedon rumınları və s.) kimi tanınan bugünkü Balkan Qarabulaqlarının bir hissəsi dillərini dəyişdirlər də, təsərrüfat işlərində bu günə qədər köçəri maldarlıq fəaliyyətini davam etdirir və bununla qismən də olsa özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlaya bilmişlər. Bir vaxtlar böyük bir xalq olan Balkan armin-karavlaqlar bu gün Makedoniya, Albaniya, Yunanıstan, Bolqarıstan, Serbiya, Rumıniyada səpələnmiş halda yaşayırlar.

Hun tayfaları olan utırlar və kutırlar da subarsavilərin qolları olmuşlar. Prokopi Qeysəriyyə qeyd edir ki, Meotidə yaşayan utırlar və kutırlar əvvəllər kimmlər adlanırdılar.

Sonuncu adların yaranması onunla əlaqədardır ki, hunların hökmdarlarından birinin Utırlar və Kutırlar adlı iki oğlu var idi. Atalarının ölümündən sonra onlar yeni utırlar və kutırlar tayfasını yaratdılar. **Alimlər belə hesab edirlər ki, utırlar və kutırlar qədim bolqarların (bulqarlar) etnik tərkib hissələrini təşkil etmişlər.** Həmçinin qeyd edək ki, Bizans və Şərqi müəlliflərinin fikrincə, xəzərlər və bulqarlar eyni xalq olmuş, eyni dildə danışmışlar.

"...Hun tayfalarının çoxu saqınların arxasında məskunlaşdı. Buradan uzanan ölkə Evlasiya adlanır; onun həm sahilboyu, həm də daxili hissəsi "Meotiy Bataqlığı" adlanan yerə və "Bataqlığı"na tökülən Tanais (Don) çayına qədər barbarlar tərəfindən tutulmuşdur. Bu "Bataqlıq" özü Evksinski Ponta tökülür. **Bizans tarix elminin avtoriteti Qeysəriyyəli Prokopi yazırdı ki, Azov dənizi və Don çayının sahillərində qədim dövrlərdə kimmlər adlandırılan, indi isə utırlar çağırılan tayfalar yaşayır..."**

“Qədimdə **kimmeriyalılar** adlandırılan həddən artıq çoxlu hunlar bir az əvvəl bəhs etdiyim yerləri tutmuşdular və bir çar onların hamısının başında dururdu. Bir vaxtlar onlar üzərində bir çar hökmdarlıq edirdi və onun iki oğlu var idi, onlardan biri **Utıqur**, digərinin adı isə **Kutriqur** idi. Onların atası öz həyatının günlərini bitirəndən sonra oğlanlar hakimiyyəti öz aralarında böldülər və hərə öz rəiyyətlərini öz adı ilə adlandırdılar...”.

M.Kaşğari və Rəşid ad-Dinə görə, utıqor bolqar tayfaları oğuz türklərinin bir hissəsi sayılırdılar.

Yuxarıda qeyd edilmişdi ki, Uti vilayətinin adı erməni mənbələrində Sevordik kimi keçir, bu da subareylərin adı ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Utıqur hunlarının adı həm də Uti vilayətinin adı ilə uyğun gəlir. Qur və ya quz hissəciyi qədim türk leksikasında *nəsil quruluşu* kimi tərcümə olunur.

Konstantin Porfirogenet Pannoniya türk-subarların soy bölgülərinin bütün adlarını verir: “Birincisi bu, Xəzərlərdən qopan, yuxarıda adı çəkilən kavarlar soyu, ikincisi **Neki** soyu, üçüncüsü **Meqeri**, dördüncüsü **Kurtu** qermat, beşinci – **Tariana**, altıncı – **Qenax**, yeddinci – **Kari**, səkkizinci – **Kasi**”dir.

Macar mənbələrində Kavardan başqa Nek, Meder, Kürt və Darmat, Taryan, Yeno Ker, Kesi adları vardır. İlk iki ad fin-uqor, qalanları isə türk mənşəlidir (DAI. II. P. 150; MTE. I-III). Mümkündür ki, Sünik – Zəngəzurdakı Məğri şəhəri subarların Məqəri qanadı ilə bağlıdır, Niq vilayəti (Kasax Aparan) isə Neki soyu ilə bağlıdır. Konstantinin kəbarlarının isə Qarabağdakı Kəbirli elatı ilə əlaqəsi ola bilər.

XVII əsrə qədər bu elat hələ Cavanşirilərin tərkibində idi. Cavanşirilər arasında Sabir soyu qrupu var idi, onlar şimaldan Füzulinin əraziləri, həmçinin Hadrut və Xocavənd bölgələrini əhatə edən Vərəndə və Qaraçuq vilayət-

lərində qeydə alınırırlar... Bu sabirlər, ehtimal ki, sabir-subarların və ya erməni kitablarındakı sevordiklərin adlarının daşıyıcılarıdır. Cavanşirlərin Yağlı-Vənd qrupu da bulqar-subarlarla bağlı ola bilər, belə ki, tədqiqatçılar vənd hissəciyinin Azərbaycandakı bir çox adlarda bulqarlarla əlaqəli olduğunu müəyyən etmişlər. Vənd hissəciyi Qarabağın Kolanı soyundan olan türklərin yaşadığı Qaravənd-Qərvənd, Sırxavənd, Şıxavənd, Papravənd kimi yaşayış məskənlərində də mövcuddur ki, bu da onların bulqar-subarlarla əlaqəsini göstərir.

Mümkündür ki, Qarabağ və Zəngəzur arasında yerləşən Qaraçorlu elatı türk-subar tayfası Kürt (Porfirogetdə Kurtuqermat) ilə əlaqəsi vardır, çünki sənədlərdə bu elat bəzən kürd adlandırılırdı. İki coğrafi Qara Bulaq (Füzuli, Hadrut) adı da məşhur bulqar-subar birləşməsi ilə əlaqələndirilir. Qara Bulaq adının özü də Qara Bulqar adının modifikasiyasıdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, çoxsaylı Karabulaqlar Şimali Qafqaz və Şərqi Avropa xalqlarının etnogenezində rol oynamışlar.

Qarabulaq – Füzuli rayonunda olan Cavarlı kəndinin adı da Suvar adının izlərini daşıyır.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Albaniya dövründə Azərbaycan ərazisində suvar-sabir tayfaları nəinki Uti vilayətində, eləcə də Qəbələ, Şirvan və Bilə-suvar və Bolqar-çay adlarına əsasən, Muğanda da məskən salmışlar.

Aran-Albaniyanın subar və ümumiyyətlə, türk əhalisi çoxsaylı idi. XIII əsrin əvvəllərindəki anonim fars coğrafi traktatında Albaniya türklərinin çoxsaylı olması qeyd olunur: “Arran nemətlərlə dolu bəxtiyar bir yerdir: o, çarların qış iqamətgahı idi.

Dünyanın yaşayış hissəsində Arrandakı qədər tikililər yoxdur. Bu sayda türklərin olduğu heç bir başqa yer yoxdur: orada yüz min türk atlısının olduğunu deyirlər.

(N.D.Mikluxo-Maklay, "XIII əsrin Coğrafiya əsərləri", fars dilində, s.199). Yüz min türk atlısının olması o dövrdə ən azı 700-800 min canlı əhalinin olması deməkdir və bu, nəhəng qüvvə idi. Görünür, şərqdən səlcuq türklərinin və şimaldan kuman-qıpçaqların meydana çıxmasından sonra suvarlar yeni türklərlə qarışdıqları ilə yeni birləşmələr yaratdılar ki, bunun da izlərini Qarabağ, Şəmkir-Gədəbəy və Qazax-Şamşadil elatlarında axtarmaq lazımdır. Bu yeni soy bölgülərinin adlarını XV-XVI əsrlərin arxivlərindən öyrənirik. Bunlar Cavanşir, Cəbrayılı, Otuzikilər, İyirmi-dördlər, Kəbirli, Qaraçorlu, Kolanı, Avşar, Qacar və s. kimi türk qruplarıdır.

Ərəb salnaməçiləri suvarlara çox diqqət yetirmişlər. Belə ki, ərəb salnaməçisi, "Fütüh əl-buldan"ın müəllifi Belazuri (892-ci ildə vəfat etmişdir) Suvarlara (Siyavurdiya / Sevordiklər) toxunaraq qeyd edir ki, Şəmkir qədim şəhərdir və Salman ibn Rabiya əl-Bahili oranı fəth etmək üçün qoşun göndərdi. Bu şəhər Siyavurdiya (Suvarlar) tərəfindən dağıdılana qədər canlı və inzibati şəhər olaraq qaldı. Siyavurdiya (Suvarlar) – Yezid ibn Useidin İrminiyanı gedəndən sonra bir araya gələn tayfalar – bu, Belazurinin sözügedən əsərinin M.Fayd (Ankara, 2002-ci il) tərəfindən Türk dilinə tərcüməsində belə verilmişdir.

İzah edək ki, imperator Yustiniandan (527-565-ci illər) qalan Bizans inzibati bölgü sistemində əsaslanan ərəblər, Belazuriyə görə, əs-Sisakan və ar-Ranı (Aran) – İrminiya 1, Gurzanı (Gürcüstan) İrminiya – 2, Anadolu ərəzilərini (əsasən Arminiya daxil olmaqla) müvafiq olaraq – İrminiya 3 və İrminiya 4 kimi ayırdılar (burada İrminiya – Armeniya). Əl-Belazuri Əhməddən misal gətirdiyimiz hissə ("Ölkələrin fəthi kitabı") P.K.Juzenin rus dilinə tərcüməsində belə verilir ("Azərbaycan tarixinə dair materiallar", III nəşr, Bakı, Azərbaycanın araşdırması və öyrənilməsi Cəmiyyəti, 1927-ci il).

“...Salman ibn Rabiya əl-Bahili qədim şəhər hesab edilən Şamkur şəhərinə ordu göndərdi və ordu onu işğal etdi. O vaxtdan bəri şəhərin Savarditlərin onu dağıtmaqlarına qədər məskunlaşması və çiçəklənməsi dayanmamışdı. Bu, Yezid ibn Ussaydın Armeniyanı tərk etməsindən sonra müxtəlif tərəflərdən axın edən, güclənən və azğınlıq edən bir xalq idi. Lakin 240-cı (854) ildə Mü'tasim-billahın müştərisi, Armeniya, Azərbaycan və Şimşatın hökmdarı Buqa, Allah ona rəhm etsin, tərəfindən şəhər bərpa edildi və burada Xəzərlərin bir hissəsi yerləşdirildi...”.

N.A.Karaulovun nəşrlə bağlı verdiyi şərhlərdə “B.e. X və XI əsrlərində ərəb yazıçılarının Qafqaz, Ermənistan və Azərbaycan haqqında məlumatları”na dair şərhlərində Şəmkir şəhəri ilə bağlı qeyd edilmişdir: “Şamkur indiki Şamxordur [Şəmkir]. B.e. VII əsrin birinci yarısında Salman ibn Rabiyyə onu ərəb xəlifəsi Osmanın hakimiyyəti altına aldı. Bundan sonra üsyan edən Savardiylər (qonşu sakinlər) bu şəhəri dağıtdılar, lakin xəlifə Müstəsimin azad etdiyi qul Türk soylu Buqa onu bərpa etdi...”.

Yuxarıdakı mətnlərə əlavə izahat verəcəyik. Suvarlar (Siyavurdiya / Sevordiklər) haqqında söhbət gedən torpaqlarda hələ antik zamanlardan, V-VI əsrlərdən gec olmayaraq (xüsusən V əsrin ikinci yarısından - VI əsrin ikinci yarısı, Hun tayfalarının Sabir ittifaqı dövründə) yerləşmişlər. Suvarlar Qafqaz Albaniyası torpaqlarında sıx kütlə halında yaşayırdılar və əslində Uti vilayətinin tam sahibləri idilər.

Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, Suvarlar (Sevordiklər) 8 əsr (II-IX) Qafqazda və Pont sahillərində yaşamışlar, bunlardan 2 əsr (Attilanın ölümündən Xəzər Xaqanlığına girməyə qədər 2 əsr) (453-təqribən 650-ci illər) Savirlər Şərqi Ön Qafqazda üstün vəziyyətdə olmuşlar. Üstəlik, gah Persiyanın, gah Bizansın tərəfində çıxış edirdilər, gah

Hun, daha sonra Bolqar konfederasiyasına daxil oldular və muxtar bir köçəri və oturaq həyat sürdülər, Qafqazda öz dövlətçiliyinə sahib oldular.

Savirlər özlərinin uzun tarixlərindəki döyüşlərdə tale-yüklü məğlubiyyətlər almadılar, ekstremal vəziyyətlərdə isə yaşayış yerlərini dəyişdirirdilər.

Ərəblərin Qafqaz Albaniyası ərazilərini fəth etməsindən sonra (VII ə.) bu ərazilərdə böyük qruplarda və ilk növbədə Uti vilayətində xristianlığı qəbul edən suvarlar ərəblərə qarşı sərt müqavimət göstərdilər. Suvarların torpaqlarının bəzi nöqtələrində (Şəmkir, Tiflis) ərəblər itaəti təmin etmək üçün qala-postlar qurmalarına baxmayaraq, qonşu Suvarlar onlara boyun əymədilər.

Suvarların ərəblərin komandanlığı altında Şəmkir qalasını dağıtdıqları barədə yuxarıda təsvir olunan hadisələr VII əsrin birinci yarısına, Şəmkir qalasının sərkərdə Buqa tərəfindən bərpa edildiyi hadisələr isə IX əsrə aiddir. Beləliklə, Suvarlar VII əsrə qədər və təsvir olunan hadisələrdən sonra VII əsrdən IX əsrə qədər Uti torpaqlarında hakimiyyətdə oldular. Suvarların Uti vilayətində erkən orta əsrlərdən X əsrə qədər, daha doğrusu, K.Porfirogenin diplomatik yazışmaları və Albaniya çarlığının dağılmasına səbəb olan Albaniyadakı konfessional böhranla bağlı dövrə qədər mövcudluğunu izləmək mümkündür.

Beləliklə, ən azı 5 əsr ərzində Suvarların Uti vilayətinin əyalətində yaşadıkları və öz müstəqil siyasətlərini apardıqları, mərkəzləşmiş Albaniya dövlətinə tabe olmadıkları qənaətinə gəlirik. Albaniya dövlətçiliyinin zəiflədiyi (onun şərti vahid təqdimatı – sol sahildə Albaniya çarı və Kürün sağ sahilində böyük knyaz), həmçinin Aranda ərəb hökmranlığı dövründə Suvarlar əsasən müstəqil olaraq qaldılar və mənşəcə Türk olan Sacilərə xərac verdilər. Yalnız XI əsrdə Albaniya çarlığı süqut edəndən və Albaniya Aran Şəddadi

hökmdarları və müvəqqəti olaraq Bağratid Ermənistanı arasında parçalanandan sonra, Suvarlar Salaridlərin qovulması ilə Aranda hakimiyyətə gələn Şəddadilərdən asılı vəziyyətə düşdülər. Daha sonrakı dövrlərdə Səlcuqluların istilasını dövründə Suvarların bir hissəsi İslamı qəbul etdi.

Gördüyümüz kimi, Suvarlar xristian olaraq Utikin sahibləri idilər, Ermənistanı heç bir aidiyyətləri yox idi və İmperator K.Porfirogenetin diplomatik poçtu onlara xüsusi olaraq ünvanlanırdı. Məhz Dədəvəng monastır kompleksi də onların mülklərində idi.

IV fəsil

Bu hissə Dədəvəng (Xudavəng) monastır kompleksinə və digərlərinə həsr edilmişdir, üstəlik də Dədəvəng haqqında ilk göstərici Musa Kalankatuklunun 821-822-ci illərin hadisələri ilə bağlı "Alban tarixi"ndən bəllidir. Qədim erməni dilindən mövcud tərcümələri müqayisə edərək qeyd edək ki, bu əsərin Kerop Patkanovun 1861-ci ildə nəşr olunan tərcüməsində monastırın adı Dato, Ş.V.Smbatyanın tərcüməsində (1984-cü il) isə Dadoi vənk kimi verilir. Bu müddətdən əvvəl Dədəvənglə əlaqəli hər hansı bir məlumat qorunub saxlanılmamışdır. Lakin monastırın ərazisindəki arxeoloji məlumatlara görə, burada daha erkən dövrlərə, eramızın V-VI əsrlərinə aid tikililər olmuşdur. Həmçinin Dədəvəngin XIII əsrin əvvəllərində Alban katolikoslarının iqamətgahı olması barədə məlumatlar da vardır.

Bu ərazilərin sakinləri kimlər olmuşlar? Bunu göstərmək fəvqəladə dərəcədə vacibdir.

Dədəvəngin yerləşdiyi torpaqların sakinləri ilkin olaraq Saklar olmuşlar, çünki antik müəlliflərə görə, monastır Sakasena adlı ərazidə yerləşir. Azərbaycanın müasir Kəlbəcər rayonu **Si-Sakan (Sünik) ilə Bala-Sakanın (Kiçik Sünik) qovşağında yerləşir.**

Antik dövrdə bu ərazidə Saklar-Qarqarlar yaşayırdılar və bölgədə köhnə mis və digər mədənlər, eləcə də Qarqarlarla əlaqəli toponimlər vardır və bunların üzərində aşağıda dayanacağıq.

Lakin əvvəlcə ilkin sakinlər olan saklar haqqında danışaq.

Strabon və digər antik müəlliflər Kür-Araz hövzəsini **Sakasena**, yəni Saklar torpağı, Sak tayfalarının yaşayış ərazisi adlandırırlar. Musa Xorenlinin kitabında Sak ərazisi Si-Sakan və Bala-Sakan və ya Sünik və Kiçik Sünikə

bölünür. Xorenlinin verdiyi məlumata görə, Saklar ərazinin bir hissəsini Sünik adlandırırlar, lakin farslar onu daha dəqiq olaraq Si-Sakan adlandırırlar (Musa Xorenlinin hekayəsi. I kitab, 21-22-ci fəsillər). Mətnin bu hissəsi adamı düşündürür və üstəlik, Si-Sakan və Sünik adlarının etimologiyasını gizlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr fars dilində - "si" "üç" rəqəminin ekvivalentidir. Bu halda "Si-sakan" "Üç sak" kimi izah edilir. Prototürk dilindən SAK termini isə "ox", bəzən də "ox ucu" və ya "nizə ucu" kimi tərcümə olunur (Cem Dilçin, "Yeni tarama sözlüğü", TDK yayınları. Ankara, 2009, s. 189). **Beləliklə**, "Si-Sakan" və ya "Üç Sak", 12 Oğuz qrupu ittifaqından olan Üç Ok-un başqa bir adının olduğu ortaya çıxır. Görünür, tarixi Siskan-Sünik heç də təsadüfən 12 vilayətə bölünməmişdir.

Qədim türk dilində "Sak" termininin sinonimi də "OK" (OX, OQ və OĞ modifikasiyaları ilə), eyni zamanda **"soy vahidi"** terminidir. Bir çox Türk tayfa ittifaqları özlərini bu terminlə adlandırırdılar. **Beləliklə, bu terminin mənalarından biri "ox", digəri isə "soy vahidi" olacaqdır** ("Qədim Türk Lüğəti", SSRİ Elmlər Akademiyası, Leningrad, 1969, s. 367, 370). Bu termindən öz adında istifadə edən Türk soy strukturu nümunələrindən misallar gətirək: ON OK (on ox), BOZ OK (sınımış ox), ÜÇ OK (üç ox) və s.

Fars dilindəki -an praformasının cəm şəkilçisi olduğunu nəzərə alsaq, türkcə Si-Sakan daha dəqiq olaraq, Üç Oklar kimi, yəni cəm şəklində olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunanlara tarixi Sakasenanın şimal hissəsində yerləşən Şəmşvildə (Şəmşadil şəklində türk uyğunlaşması) adını da əlavə edək. Bu toponim gürcü dilindən də məhz "Üç Ox" kimi tərcümə olunur. Bu bölgənin adı Anani Shirakatsinin adına yazılan "Erməni Coğrafiyası"nda keçir. Tərcüməçi və mətnin şərhçisi Kerop Patkanov erməni salnaməçisi İoan Katolikosa istinad edərək qeyd

edir ki, bu toponimin adı “Üç Ox” (“VII əsrin erməni coğrafiyası”, tərcüməsi K.Patkanovdur) kimi tərcümə olunur. Şamşvilde də belədir. Üç ox haqqında eyni şeyi qrabar mətnlərinin başqa bir erməni tərcüməçisi Nikolay Emin vardapet Vardanın (Vardapet Vardan, “Ümumi tarix”, tərcümə və şərhlər Eminindir, 1861-ci il) əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəşrində də qeyd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sünik termini Sisakan termininin bir növ sinonimidir, çünki termin **sünü** və ya **sünüg** qədim türk dilindən süngü, nizə kimi tərcümə olunur (ДТС, s. 517). Göründüyü kimi, türk termini **sak** və **sünü** / **sünüк** terminləri sinonimikdir. Məhz bu türk əlaqəsi vasitəsi ilə Xorenatsinin sözlərini tam başa düşmək olar: “Süniki farslar daha dəqiq Sisakan adlandırdılar”.

Nəzərə alsaq ki, adın sonundakı “k” hissəciyi erməni dilində cəm halını bildirən şəkilçidir, onda “Sünik” adı etimoloji cəhətdən “oxlar”, “Sisakan” adı isə daha dəqiq “üç oxlar” kimi başa düşülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Roma müəllifi Prokopiy Qeysəriyyədə sisakanlılar sunitlər (sunit) adlandırılır (Prokopiy Qeysəriyə, Farslar ilə müharibə, I-XV), yəni erməni dilindəki cəm halının sonluğu olmadan işlədilir.

Bəs bu “üç ox” nədir? Üç Ox Oğuz tayfa ittifaqından başqa bir kimsə deyildir. Tarix Üç Ok Oğuzlarından başqa heç bir üç ox tanımır.

Analoji əlaqə erməni mətnlərində Kiçik Sünik adlandırılan Balasakan (kiçik oxlar) toponimi ilə bağlı olaraq mövcuddur. M.Xorenli parfiyalı Müqəddəs Qriqorinin nəvəsi Qriqorisin ölümündən bəhs edərkən Balasakanı Kiçik Sünik adlandırır (III kitab, 4-cü fəsil). Balasakanı, yəni Kiçik Süniki həm də Sisakani-Kotak adlandırlar, bunu İoan Katolikosun (Drasxanakertsi) (Hovhannes Drasxanakertsi, “History of Armenia”, İrəvan 1984-cü il) kitabının tərcüməçisi M.Darbinyan da qeyd edir.

Bəllidir ki, qədim türk dilindən gələn **bala** sözü uşaq, körpə (s.80) və ya sadəcə kiçik, balaca kimi tərcümə olunur. Kotak termini də türk mənşəlidir və sözün əsl mənasında qısa, kiçik (türkməncə gödek, türkcə godek, uyğurca gödäk, azərbaycanca gödək, özbəkçə godek, qazaxca ködek, qırğızca ködök) kimi tərcümə olunur (E.Sevortyan "Türk dillərinin etimoloji lüğəti". "V", "Q" və "D" hərflərinin ümumtürk və türklərarası əsasları, Moskva, 1980-ci il, s. 59). Bununla birlikdə, Sisakani-Kotak fars dilinin sintaksisinə uyğun olaraq yaradılmış söz birləşməsidir.

Lakin bütün bu hallarda Balasakan, Kiçik Sünik və Sisakani-Kotak adlarında dil təqlidlərini və paralelləri görürük. Bütün bu adlar Sisakan və Sünik adları kimi eyni mənəni daşıyırlar. Gördüyümüz kimi, Balasakan – Kiçik Sakar termini aşkar türk səslənməsinə malikdir. Balasakan ərazisinin özü Aşağı və Dağlıq Qarabağ ərazilərini, həmçinin Mil düzünü əhatə edirdi, Sisakan-Sünik isə Zəngəzur, Göyçə-Basarkeçər, Şamşadil vilayətlərini əhatə edirdi.

Daha əvvəlki erkən tarixi dəlillərə əsaslansaq, Urartu kitabələrində üç ox sakları İş-Kuqulu, Assuriya salnamələrində isə İş-Quz olaraq qeyd olunur k, bu da türkcə Üç Ox və ya Üç Oğuzun adaptasiyalarıdır.

Təqdim olunan faktları və dəlilləri qiymətləndirərək, M.Xorenlinin kitabında Qafqaz və Anadolu skiflərinin tarixinin erməni-xay etnosunun ayağına yazıldığı qənaətinə gəlirik. Təsadüfi deyildir ki, Xorenlinin kitabında ermənilərin mifik əcdadı olan Hayk "Xalqlar Cədvəli" təftiş edilərək İncildəki Torkom və Aşkenazın törəməsi kimi oraya yerləşdirilmişdir, hansılar ki, İncil ənənəsinə görə skiflərlə bağlıdır. Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki, məhz Əhdi-Ətiq (Bibliya) ənənəsi həm də Türklərin və çöl xalqlarının şəcərələrini Torkom, Aşkenaz və Yafəsin bəzi hipotetik soylarına qə-

dər aparıb çıxarır. Məsələn, Yəhudilərin "Xalqlar Cədvəli"ndə Torqom soyu haqqında belə qeyd olunur:

"Toqarma (Torqom) on soydan ibarətdir, bunlardan Kozar (Xəzərlər), Petsinak (Peçeneqlər), Alan, Bulqar, Kanbina, Türk, Buz (Oğuzlar), Zaxuk, Uf (Başqırdların əcdadları), Tolmas (Türk tayfasının adı)" (İosipponun Kitabı, "Xalqlar Cədvəl", 1978-ci il, s. 3-9).

Yəhudi ənənəsinə uyğun olaraq, Torqomun türk tayfalarının əcdadı olduğu aydın olur. Bu sətirlərin müəllifi olan yəhudi X əsrdə yaşamışdır, lakin onun özü qeyd edir ki: "Mən Yosef ben Qorionun kitabından və ulu babalarımızın əməlləri haqqında yazan digər müəlliflərin kitablarından topladım və bir tarix əsərinə birləşdirdim" ("Elektron Yəhudi Ensiklopediyası").

Müəllifə güvənməmək üçün heç bir əsasımız yoxdur, hər halda, hətta Tanah ənənələri ruhunda yozulsa belə, yəhudilərin tarixi hekayə ənənəsinə sahib olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Əlavə edək ki, oxşar məlumatları Xəzər Xaqanı Yusifin İsaakın oğlu yəhudi keşişi Hasdaya ünvanladığı cavab məktubunda da görmək olur: "Məktubunuzda məndən soruşursunuz:" Sən hansı xalqdan, hansı soydan və tayfadansan? Sənə bildirirəm ki, mən Yafəsin oğullarından, Toqarma nəslindən çıxmışam. Belə ki, atalarımın nəsil kitablarında Toqarmanın on oğlu olduğunu gördüm; onların adları bunlardır: ilk oğlu Aviyor; ikinci Turis, üçüncü Avaz, dördüncü Uğuz, beşinci Biz-l, altıncısı T-r-na, yeddinci Xəzər, səkkizinci Yanu, doqquzuncu B-lq-r, onuncu Savir "(P.K.Kokovtsev, "Xəzər çarı Yusifin cavab məktubu").

Bu kimi nümunələr davam etdirilə bilər. Məsələn, başqa bir Yəhudi səyyahı İspaniyadan olan ravvin Veniamin Tudelski (XII əsr) Səlcuq sultanı Nurəddin Zengini "türklər adlandırılan toqarmaların çarı" adlandırır, Türk ölkələrini isə "bütün Toqarma ölkələri" ("Üç Yəhudi") adlan-

dırır (Üç yəhudi səyyahı (Veniamin ravvinin səyahətlər Kitabı)". Moskva, 2004 il, s.117, 136). Qeyd edək ki, bəzi xristian müəlliflər bu geniologiyayı aparmağa davam etdilər. Suriyalı yepiskop, yazıçı, salnaməçi Qriqori Bar Ebrey Ezekilin Oğuzlar üçün peyğəmbərliyindən bəhs edərkən **"Toqarma Evi"** epiteti işlədir. Alman səyyah, coğrafiyaşünas, şərqşünas Adam Oleariy (1599-1671) Xəzər türklərini, həmçinin Xəzər dənizi sahillərində və Volqa hövzəsində yaşayan türkləri **Toqarmanın törəmələri** adlandırmışdır (Adam Oleari, "Qolştin səfirliyinin Moskoviya və Persiyaya səyahətinin təsviri". IV kitab, 16-cı fəsil).

Əslində, peyğəmbər İzekilin Əhdi-Ətiq kitabında qeyd olunur ki, Toqarma xalqı özünün çoxsaylı dəstələri ilə İsraildən şimal hüdudlarında yaşayırdılar və çoxlu at sürüləri və döyüş atlarına malik idilər ("Peyğəmbər İzekilin kitabı", XXVII 14, XXXVIII 1-8).

Bibliyadakı xalqlar siyahısında Toqarma və Aşkenaz tarixi və elmi ədəbiyyatda adı kimmerlərin dəstələri ilə əlaqəli dəfələrlə çəkilən, akkad mətnlərində adı *qimirra* kimi keçən Qomerin ("Yaradılış kitabı", X, 1-3) oğullarıdır.

Bibliyadakı fikirlər Avropa şərqşünaslarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır: Avstriya tarixçisi, şərqşünas, Osmanlı dövlətinin tarixinə dair on cildlik əsərin müəllifi Yozef fon Hammer (1774-1856-cı illər) Osmanlı türklərinin, həmçinin qədim türklərin əcdadlarını **Herodotun əfsanəvi Tarqıtayına və Bibliya yazılarında Toqarmaya** aparıb çıxarır. Elə orada o, göstərir ki, türklər erkən Roma müəllifləri Pliniy Sekund (b.e. 20-80-ci illəri) və Pomponiya Melə (b.e. 10-60-cı illəri) məlum olmuşlar (Yozef Hammer, "Geschichtedes Osmanischen Reiches". Wien 1827, s. 1-2). Həqiqətən, bu Roma müəllifləri Qara dəniz bölgəsindəki türklərdən bəhs edir. Alman ilahiyyatçısı, bir çox əsərlərin müəllifi Kristian Teodor Lukas (1796-1854-cü illər) türklərin nəsil şəcərəsini **Herodotun**

Tarqıtayına və Bibliya yazılarındakı Toqarmaya aparıb çıxarır (Krisrian T.Hammer, "DE BELLIS SUANTOPOLCI DUCIS POMERANORUM ADVERSUS ORDINES GESTIS TEUTONICUM LIBER", Königsberg Gebr. Borntraeger, 1825, s. 68). Oxşar məlumatlar digər müəlliflərdə və ədəbi və fəlsəfi almanaxlarda vardır ("The monthly review", vol. II, 1840, s.109) Başqa sözlə, Avropada türklərin əcdadlarının Bibliya Toqarmasına və ya Torkoma aparılıb bağlanmasına aid tarixi bir paradiqma mövcud olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni salnaməçiləri arasında da türkləri Torkoma aparan müəlliflər vardır. Məsələn, ədəbiyyatda rahib Maqakiya ləqəbi ilə daha çox tanınan Qriqori Aknertsi (XIII əsr) öz əsərində tatarları skiflər (türklər) və ya Volqadan Himalaya qədər çöllərə sahib olan Torkomun törəmələri adlandırır (Инок Магакия, «История народа стрелков». Москва, 1871 г., s.3-4). Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki, Musa Xorenlinin kitabında ermənilərin əcdadı olan mifik Hayk Torqomun oğlu kimi göstərilir ("Musa Xorenlinin hekayəsi", I kitab, Fəsil 5). Və bu, Bibliya geniologiyasında Hayk adının heç bir yerdə çəkilməməsinə baxmayaraq edilir.

Tədqiqatçılar Toqarma və ya Torqom haqqında Bibliya əfsanəsini Xett mətnlərində keçən Teqaram torpaqları ilə əlaqələndirirlər. Məsələn, Xett çarı Şuppilulimin ölümü ilə əlaqədar mətndə (e.ə. XIV əsr) Teqaram torpağı Xett torpağı ilə Xurritlər arasında yerləşdirilir (Hans Gustav Gutenberg, "THE DEEDS OF ŠUPPILULIMA I AS TOLD BY HIS SON, MURSILI II". Journal of Cuneiform Studies X. 1956, s.56). Urartu mətnlərində bu ərazi Tarxiqamani adı altında keçir.

Qomer və onun oğulları Aşkenaz və Torqom haqqında Bibliya yazıları çox qədim hadisələrə aparır və Anadolu və Qafqazın erkən skifləri ilə əlaqəli uzaq hadi-

sələrin dumanlı xatirələridir. Bu inanclar daha sonra erkən xristianlığın qədim mənbələrinə köçdülər. Məsələn, üçüncü əsrin xristian müəllifi Port yepiskopu İppolit yazmışdır ki, Askanazdan Sarmatlar və Toqarmadan erməni gəlmişdir (İppolit Portski, "Mənşə kitabı"). Xristian müəlliflərin bu cür məlumatları güman ki, Torkomun haykid etnosunun atası elan edilən Moisey Xorenlinin kitabının əsasını təşkil etmişdir. Baxmayaraq ki, antik müəlliflər üçün erməniyyə anlayışı müasir mənasından tam fərqli bir mənaya malik olmuşdur. Qrabar mətnlərinin özünün təhlili göstərir ki, necə düzəldilib birləşdirilsə də, onlarda Ermənistan adlı coğrafi anlayışın daha erkən skif tarixini üzə çıxaran məqamlar qalmaqdadır. Moisey Xorenlinin yuxarı Dəclə və Fərat, Qafqaz və Anadolu sak-skif tayfalarının tarixi ilə nə dərəcədə tanış olduğunu demək çətinidir. Lakin Haykid xətti kimi təqdim etdiyi çarlar siyahısında o, skif başçılarınn adlarını təqdim edir, burada birinci Skayordinin oğlu (tərcümədə "Sak oğlu") Paruyrun adı çəkilir. O, ərazisi o zaman Van gölünün cənub-qərbində yerləşən Ermənistanın ilk qanuni çarı kimi xatırlanır.

Bu personajın adı, adətən, Herodotun Madiyanın oğlu olan Prototiyi ilə eyniləşdirilən və Essarxaddonun omniyalarında (e.ə. 681-668-ci illər) xatırlanan skif başçısı Partatuanın adına uyğundur. Xatırladaq ki, Essarxaddonla əlaqədar, Partatua Essarxaddonun qızını evlənmək üçün xahiş edən bir Skif ölkəsinin çarı olaraq qeyd olunur.

Essarxaddon öz rəmmalları vasitəsi ilə tanrı Şamaşdan onun tərəfindən razılaşmaya əməl edilməsi haqqında sual verir (V.V.Latişev, "Skifiya və Qafqaz haqqında qədim yazıçıların xəbərləri"). Herodotda Prototiy Midiya çarının Assuriyaya (Herodota görə, onun çarı Nin olmuşdur) hücum etmək istədiyi bir vaxtda nəhəng ordularla Midiya torpaqlarına basqın edən bir Skif çarıdır (Herodot, Tarix.

I-103). Görünür, Nin adı altında çar Essarxaddon gizlənir, o, Midiya tərəfinin hücumlarından qorxaraq Skiflərlə ittifaq müqaviləsi bağladı. Moisey Xorenlidə erməni tərəfinin ilk çarı məhz Midiya çarı Varbaka (Kiaksar) Sardanapal çarlığını ələ keçirməkdə kömək edən Paruyr Skayordi göstərilir. Bunun nəticəsində Midiya çarı Paruyru Ermənistan taxtına təyin etdi ("M.Xorenlinin hekayəsi". Kitab I, səh. 21-22). Sardanapal, eləcə də Nin yenə də daha bir mifik Assur çarıdır. Burada M.Xorenlinin kitabında tarixi süjet əksinə baş verir, yəni skif çarı Assuriya çarınınin təhriki ilə Midiyaya hücum etmir, əksinə onun Assuriyanı ələ keçirməsinə kömək edir. Burada bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Skayordi erməni dilindən "Sak oğlu" kimi tərcümə olunur, yəni M.Xorenlinin dediyinə görə, ilk erməni çarı skif sərkərdəsi olmuşdur. Bununla birlikdə, Xorenli Paruyr xətti ilə bütün çarların nəsil şəcərəsini barədə dəqiq məlumata malik olmadığı üçün onları avtomatik olaraq mifik Hayka aparır.

Nəticədə M.Xorenli və digər erməni müəllifləri Şərqi Anadolunun skif tarixini öz etnoslarının tarixinin başlanğıcı hesab edirlər.

Təsvir edilən hər şey tamamilə müəyyən məqsədlər, daha doğrusu, erkən dövrlərdən bəri haqqında söhbət gedən torpağın Esxilin (eramızdan əvvəl VI-V əsrlər) "şəksiz skif diyarı", Lukianın (Miladın II əsri) "Zəncirlənmiş Prometey" əsərindəki "Skiflər üçün acınacaqlı mənzərə" olduğunu, daha doğrusu, Sak torpaqları olduğunu göstərmək məqsədi daşıyırdı. Məhz o, Alban sakinləri olan Albaniyaya çevrildi. M.Xorenliyə görə, Utilər tayfası və Qardmanlar, Tsavdeylər və Qarqarlar knyazlıqları Sisakin törəmələri, yəni Sak kökənliləridir.

Erkən orta əsrlər dövründə Hunların meydana çıxması ilə əlaqədar, mənbələrdə bu torpaqların sakinləri kimi həddən artıq çox məlumat vardır. Bizans imperatoru I

Heraklinin (575-641) yürüşlərini təsvir edən Teofan Bizanslı dağlıq Qarabağ və Sünik ərazilərini "hunların narahat və çətin yolları olan keçilməz ölkələr" olaraq xarakterizə edir.

Qorunub saxlanmış qaynaqlarda **Suvar-Sabirlər, Kəngər-Peçeneqlər** və Hun birliyindən olan digər türklər haqqında məlumatlar vardır. **Cənubi Qafqazda və ətraf ərazilərdə Savir-Subarlar ən azı Herodot dövründən bəri qeyd edilmişdir.** Onlar Antik dövrdə skiflər, erkən Yunan-Bizans dövründə Hunlar, daha sonra isə Türklər kimi xarakterizə olunurlar. Qafqaz Albaniyası dövrünə aid bir sıra yer adları (Kalankatuk, Sodk, Sisakan, Balasakan və s.) bu torpaqların qədim sakinləri kimi türklərə şahidlik edir.

Azərbaycanda xristianlığın kökləri üzərində dayanaraq onun qədim və zəngin tarixini vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Orta Şərqdə, Roma-Bizansda və Sasani İranda erkən xristianların təqib edilməsi ilə əlaqədar, erkən xristianlar – Nazareylər və yəhudi-xristianlar Azərbaycan ərazilərinə köçə bilirdilər. Bunu nasrani xristianların Azərbaycanda mövcudluğuna dair bəzi faktlar da sübut edir. Həmçinin və tez-tez Bizansların təqib etdiyi Siro-xristianlar Qafqaza köçmüş, burada xəlvəti, ucqar yerlərdə səhra həyat tərzini sürmüşlər. Suriyalı ağsaqqallar tez-tez yepiskop və ya kilsə və monastır rəhbərləri ola bilirdilər. **Lakin bu, ayrıca bir mövzudur və Dədəvəng (Xutavəng) / Xudavəng adının etimologiyası üzərində dayanacaq.**

Əvvəllər bu monastırın qeyd etdiyimiz Dadoi, Dato, Dadui kimi erkən adları az informativdir. Mxitar Qoş monastırının təməlini apostola aid edir. Təbrizli Arakelin kitabında istinad edilən "Vardapet İovannes Tsaretsi tərəfindən tərtib edilmiş Aqvank ölkəsinin tarixi"nin bir yerində bu monastır Faddey-Taddey apostolun adı ilə adlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Tsar (Zar) kəndi Kəlbəcər

rayonunda yerləşir və Vardapet Tsaretsi, görünür, oradan çıxmışdır. Bugünkü erməni kilsə ənənəsi monastırın əsasını Taddeyin özü ilə deyil, onun Dadi adlı müridi ilə bağlayır. **Bu dolaşq məlumatlar belə hesab etməyə əsas verir ki, məbədin apostola və ya onun müridinin ayağına yazılan mənşəyi barədə məlumatlar sonradan edilən qoşulmalardır.**

Görünür, monastırın yerində bir vaxtlar Qarqar məbədi var idi və ehtimal ki, məbədin adı türk sözü dədə, qoca sözündəndir. Azərbaycanda öz adında bu türk termini olan ibadət yerləri var idi. Buna misal olaraq Şamaxıdakı Dədə Günəş ziyarətgahını göstərmək olar.

Xutavənk, Xotavənk adı da az informativdir. Bu adı Xudavəng formasında işlətmək cəhdləri vardır, bununla bir versiyadan çox olmamaqla razılaşımaq olar.

Xotavank adını erməni dilindən çıxartmağa çalışan Makar Barxudaryants yanlış məlumatlar verir: "Bu monastır Xota və ya Xotavank - Utesniy adlanır, çünki uçurumun üstündə ucaldılmışdır". Ancaq erməni dilində uçurum mənasını verən belə bir söz yoxdur. Erməni dilində uçurum *cair* (ժայռ) və ya *aparay* (ապարայ) kimi səslənir. *Xot* (խոտ) sözü erməni dilindən - ot, otlaq, göyərti, quru ot, yem kimi tərcümə olunur.

Qrabar tədqiqatçıları bu sözün eyni mənalı türk sözü ot / hot ilə eyni mənalı əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Makar Barxudaryantsın dediyinə görə, monastır Xot adlı bir kəndin yaxınlığında yerləşir və adını buradan almışdır. Həqiqətən də bölgədə bu adla yaşayış məntəqələrinin adları olmuşdur. Azərbaycan hökmdarlarının kilsələr və monastırlar haqqında verdikləri fərmanlarda Zəngəzurda Tatev monastırının yaxınlığında yerləşən Xot kəndi haqqında məlumatlar vardır. Maraqlıdır ki, Şərur rayonunda bir-biri ilə yanaşı iki Xot və Dancik kəndləri vardır. Xaçen-

də Xotla yanaşı, bir vaxtlar Dancik kəndi mövcud olmuşdur.

Dədəvəngin mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas rolu bir sual oynayır: monastır hansı səltənət taxtına məxsus idi?

M.Kalankatuklunun Alban tarixində Dədəvəng monastırı yepiskopluğunun Albaniya taxt-tacına aid olması barədə aydın məlumatlar var. Birincisi, bu, erməni katolikosu İonnun (Yovanes) Albaniya katolikosu Ter-Abasa və Alban yepiskoplarına müraciətidir və bu barədə Alban tarixinin ikinci kitabının 7-ci fəslində bəhs olunur. Müraciət erməni katolikosundan əlavə erməni yepiskopları tərəfindən imzalanmışdır.

Bu müraciətdə Albaniya və Armeniya yepiskoplarının siyahısı verilmişdir. Albaniya yepiskopları aşağıdakı kimi göstərilir: Bahalat, Kapalak, Amaras, Balasakan, Şaki, Gardman, Mets Kolmank.

Dədəvəng monastırı Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) ərazisində yerləşirdi. Həmçinin Şaki (Siskan) də Albaniya yepiskopluğu kimi göstərilmişdir.

Sadalanan erməni yepiskopları aşağıdakılardır: Taron (şimali Suriya), Tayk (Ərzurum-Erzincan), Vannand (Qars), Rştunik (Van gölü), Moks (Van gölünün cənub-qərbində). Göründüyü kimi, bütün erməni yepiskopları Cənubi Qafqazdan kənarında yerləşir. Bu müraciət VI əsrin ikinci yarısındakı hadisələrlə bağlıdır.

Albanların tarixində ikinci hal Böyük Kolmanların yepiskopu İsrailin tarixi ilə bağlıdır. Şərqi Qafqaz Türkləri Alban və erməni katolikoslarına məktub yazaraq onlardan İsrailin özlərinə rəhbər olmalarını xahiş etdilər. Buna cavab olaraq, erməni tərəfi bu bölgənin dini icmasınının Alban taxtına təhkim olunduğunu qeyd etdi. Bu hadisələr VII əsrə aiddir. Yenə də bunun

təsdiqi erməni dilli tarixi qaynaqdır. Bu barədə əvvəllər danışıbmışıq.

Həmçinin İovannes Tsaretsi 1583-cü il tarixli "Aqvang ölkəsinin tarixi" adlı qısa əsərində bu torpaqları Alban ərazisi kimi təsvir edir. Xatırladaq ki, Tsar (Zar) Dədəvəngdən təxminən 20-30 km məsafədə yerləşir və İovannes Tsaretsi öz əsərində bu monastırı da xatırladır.

Dədəvəng monastırının yerləşdiyi ərazi albanların tarixində Mets Kolmank (Böyük Kolmanlar) kimi keçir. Böyük Kolmanlar vilayətinin dəqiq sərhədləri salnamənin özündə göstərilməsə də, kitabın öz mətninə əsasən vilayətin Tərtər və Qarqar çayları hövzələri arasında yerləşdiyi aydın olur.

Bu bölgədə Kolmanların mövcudluğu ilə yanaşı, bu qrupla bağlı olan Kolabağ (Xocalı rayonu), Kolatağ çayı (Xocalı rayonu, Xaçın-çayın qolu), Kolatağ kəndi (Kəlbəcər rayonu) və köçəri türk qrupu Kolanı (Ağdamdan Basarkeçərə qədər) kimi hidronim və toponimlərin və coğrafi adların mövcudluğu bu fikrə gətirib çıxarır ki, bütün bu adların kök əsası - "kol" sözüdür, biz bu barədə ətraflı izah vermişik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kök əsaslı coğrafi adlar tarixi Albaniyanın Qazax-Şamşadil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrinin ərazilərində də mövcuddur. Həmin ərazilərdə bu günə qədər Qarqar tayfaları ilə əlaqəli toponim və hidronimlər qorunub saxlanılmışdır. Maraqlıdır ki, elə bu bölgələrdə Qarqar toponimləri ilə yanaşı, tarixi adları "kol" kökü ilə bağlı olan vilayətlər də mövcud olmuşdur. Taşir-Kolagirəndə, Şəmkirdə tarixi Kol vilayəti və nəhayət, Kəlbəcər-Ağdərə bölgəsindəki Kolmanılar təsdiqedicə vacib faktlardır. Qarabağ və Basarkeçər ərazilərində, eləcə də Qazax-Şamşadil və Tovuz-Daşkəsən bölgələrində çoxsaylı mis, qızıl, gümüş mədənlərinin möv-

cadluğu əlvan metalların emalına aid olan bu adları qədim türk kökləri - "kal / kol" ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Belə ki, qədim türk leksikasında Kolman və ya Kolan – "mis və ya digər əlvan metalın emalı" və ya "mis və ya əlvan metalın emalı yeri" mənalarına gətirir. İnanırcılıq üçün türk leksikasından bu köklərlə əlaqəli bəzi linqvistik məlumatlarını təqdim edirik:

kal – təmizlənmə, süzülmə, metalların əridilməsi, təmizlənmiş qızıl və gümüş; kal ocağı – qızılın təmizlənməsi üçün soba; kal xanə – qızılın təmizlənməsi üçün zavod (Radlov, 2-1, 1889, s.219);

kalai – qalay, qalaylama (türkcə, azərb., teleut, koman, kaşan, tarançı) (Radlov, 2-1, 1889, s.227). **Xalai** kırım. - (Radlov, 2-1674);

kola – sarı mis (qazax, qırğız, şor, koybalı, kaçın, çulım, sagay) (Radlov, 2-1, 1889, s. 585);

kolo – sarı mis qazax. (s. 591)

kuyum – tökmə; qızıldan, gümüşdən hazırlanmış məhsul (s. 907).

Beləliklə, bu bölgələrin ərazisi mis mədənləri və yeraltı mədən tikililəri ilə doludur və Qarqar adı da hələ Şumer dövründən metal emalı ilə bağlıdır. Qarqarlar, onlar həm də Alazan skifləridir, eyni zamanda xett kitabələrindəki kaski-kasaklar xett dövründə mis və metalın hasil edildiyi Kiçik Asiyanın mərkəzi – Orta Qara dəniz sahillərində yaşamışlar. Homer onları gecə-gündüz mis hasil edən xalublur adlandırır. Xalub termini həm də Şumer-Akkad dövründən metal emalı ilə bağlı olmuşdur. Türk kökü – "kal / kol"a uyğun gələn xalub etnikonundakı "xal" kökünə diqqət yetirmək lazımdır. Xett Konfederasiyasının ərazisində Qarqar və Uti adları ilə bir neçə yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Troadedə eyni adlı dağın olması barədə Homerin "İliada"sında məlumat vardır. Bu gün həmin zir-

vənin adı "Kaz" olaraq işlədilir. Və bu, türk fonologiyasına xas olan "r" səsinin "z" səsinə keçidinin nəticəsidir. Qarqarın zirvəsi Zevs Kronionun və Troya müharibəsini oradan seyr etməyi sevən digər allahların sevimli yerləri idi. Yaxınlıqda Qarqar şəhəri yerləşirdi. Temiskur yaxınlığında da eyni adlı bir şəhər var idi. Albaniyanın Qarqar tayfalarının Temiskurdan köçürüldüyü barədə Strabon yazmışdır, Albaniya tarixinin müəllifi Kalankatuklu qeyd etmişdir ki, onlar A.Makedonskinin dövründə köçürülmüşlər. **Həmin qarqarlar Azərbaycanın indiki qazax-qarapapaqları və ya xett kitabələrindəki kaski-kasaklardır.** Qeyd edək ki, başlanğıcını Pəmbək dağlarından, Taşır-Kolagirəndən götürmüş və Araz çayına tökülən Kasax çayının adı M.Xorenlinin kitabında qeyd edilmişdir. Azərbaycanın Qazax şəhərinin adı isə hələ xilafətin erkən dövründəki ərəb mənbələrində keçir. Müasir Ermənistanın Aparan şəhərinin ikinci adının Kasax olduğunu xatırlatmaq da maraqlı olar. Şübhə yoxdur ki, bütün bu toponimlər Türk tayfa birliyi olan Qazax-Qarapapaqlarla bağlıdır. Eləcə də bu adla əlaqəli toponimlərə Qarabağda, Gəncə-Qazaxda, Şamşadildə və Göyçə gölü hövzəsinin kənarında, yəni Qarqar və Kol toponimlərinin olduğu yerlərdə də rast gəlinir.

Kolmanı adına qayıdaraq qeyd edək ki, türk lüğətində "man" sözdüzəltmə affiksi ilkin əsas adlandırılan bir əşyaya, hadisəyə münasibəti ilə xarakterizə olunan insanı bildirən isim adlarını yaratmağa xidmət edir. Bu affiks qədimdən bir çox türk şəxs adlarında və türk qruplarının adlarında iştirak edir. Bu halda **Kolman və ya Kolaman "mis və ya əlvan metalı emal edən" və ya "mis və ya əlvan metalın emal edildiyi" yer kimi işlədilə bilər.**

Görünür, qazax-karapapaqlar hələ erkən orta əsrlərdə türk tayfaları savir-suvarlarla ilə qarışıqlar. Təsadüfi deyil ki, 12 qazax qolu arasında birinin adı İspirludur və o,

savir-suvarlarla bağlıdır. Bu adlar arasında Dəmirçilər adı da var ki, bu da onun qarqar-xalublarla əlaqəsinin sübutudur.

Osmanlı arxivlərində 12 tayfadan ibarət olan Borçalı-Qarapapaqların nəsil quruluşunun adları qeyd olunmuşdur [bax. F.Kırzioğlu]:

Qarapapaq: 1. Qazax; 2. Paydar; 3. İspirli; 4. Dəmirçi-Hasanlı; 5. Çəkvanlı; 6. Nehri;

Borçalı: 1. Ak tala (Caramlarla birlikdə); 2. Uzunlar; 3. Kolagirən; 4. Taşır / Taşır; 5. Pənbək; 6. Arpalı.

Balazuriyə və digər ərəb mənbələrinə görə, Xilafət sərkərdələri Qazax ərazisində və digər yerlərdə güclü istehkamlar tikməyə məcbur olurdular. Balazuri bu ərəb istehkamlarını dağıdan qəzəbli Savarditlərdən bəhs edir [Balazuri, Ölkələrin fəthi kitabı (Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üzrə materiallar, III nəşr). Bakı, 1927-ci il, s. 14]. Ərəb mənbələrinin Savarditləri və ya Savardiyaları qədim zamanlardan bəri Qafqaz və bitişik ərazilərdə yaşayan Suvar-Sabir türk tayfaları olmuşdur.

Müasir müəlliflər Azərbaycanın qazax soylarını türk tayfaları barsil və suvarlarla əlaqələndirirlər. Borçalı adı Qafqazın tarixi Barsiliya və ya Bersaliya adı ilə əlaqəlidir. Müsəlman alimi, yazıçı, səyyah, tarixçi və coğrafiyaşünas Yakut al-Xamavi (1178-1229-cü illər) qeyd etmişdir ki, Barsaliya – “Arranda yerdir, onun haqqında fars çarlarının salnamələrində xatırlanır” [Yakut al-Xamavi, Ölkələrin əlifba siyahısı (*Муджамал Булдан*) Bakı, 1983 il, s. 21]. Balazuri yazmışdır ki, sasanı çarı Xosrov I Anuşirəvan (501-579-cü illər) “türk çarına göndərdiyi məktubda ona dostluq, sülh bağlanması və qarşılıqlı razılığın müəyyən edilməsini təklif etdi”. Sonra türk çarı “onun yanına gəldi. Onlar Barşaliyada görüşdülər, burada bir neçə gün ziyafət

təşkil etdilər, öz aralarında dostlaşdılar və bir-birinə diqqət göstərdilər” [Balazuri, Ölkələrin fəth edilməsi kitabı (Azərbaycan tarixinin tədqiq edilməsi üzrə materiallar, III buraxılış), Bakı, 1927 il, s. 6]. Barşaliya və ya Barsiliya Arranda, daha doğrusu, Albaniyada yerləşirdi. Albaniya müəyyən qədər Sasanilərdən siyasi asılılıqda olsa da, hər halda Xəzər Xaqanlığının himayəsi altında idi. Barşaliya türk diyarı idi və Xəzər Xaqanlığına xoş gəlmək üçün Xosrov məhz bu diyara qonaq gəlmişdi. Və əminliklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qafqaz Albaniyasının əhalisinin əsas hissəsi Xəzər Xaqanlığının əhalisi ilə qohumluq əlaqələrinə malik idi.

Alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun yazdığı kimi, Parfiya sülaləsi Mihranidlərdən olan Alban knyazı Cavanşir (? -670-ci illər) ərəb yürüşləri ilə əlaqədar, “çox narahat idi, çünki o düşünürdü ki, bəlkə Cənub orduları ölkəni alaraq, onu ayaqları altına atacaqlar. Baxmayaq ki, o, Türkünstanlıların saysız-hesabsız qoşunlarını köməyə çağıra bilərdi, lakin Cənub hökmdarının boyunduruğuna tabe olmağa razı oldu”. Daha sonra alban salnaməsinin müəllifi qeyd edir ki, “Cənub hökmdarı bizim knyazın Yunan imperatorunun ona göstərdiyi böyük iltifatlar, Türkünstan xalqlarını necə idarə etdiyi, onları qohumluqlarına görə [Hun qapıları vasitəsi ilə] buraxa və çıxara bildiyi barədə eşidəndən sonra istilaçı hökmdarın qəlbində qısqancılıq alovlandı” [Musa Kagankatuklu, Ağvan tarixi. K.Patkanovun tərcüməsi. Sankt-Peterburq, 1861-ci il, s. 156]. Bu qeyddə maraqlı bir fakt da Cavanşirin türkünstanlılarla, yəni xəzərlərlə qohumluq əlaqəsidir.

Öz tarixi kitabında M.Xorenlinin yazdığı kimi (II kitab, 65-ci fəsil), Kiçik Ərsaklar sülaləsindən olan Parfiya çarı Valarş (Vologez, IV, 148-190-cı illər) onun ölümüylə nəticələnən Barsillarla döyüşdə Kasax adlı çay ilə rastla-

şır, Barsilları “qüdrətli oxatanlar” kimi qələmə verən müəlif Kasax çayı adı altında Arazın sol qollarından biri olan Kasax çayını nəzərdə tutur. Gidronim “Kasax” və etnonim “barsil” b.e. II ə. hadisələri ilə bağlıdır.

Z.V.Toğan “Ümumi türk tarixinə giriş” kitabında (İstanbul, 1970-ci il, s. 469) tanınmış alman oriyentalisti Yozef Markvardta istinadən göstərib ki, bu hadisələr 197-216-cı illərdə baş verib.

Dədəvəng yazılarından götürülən Xaçın knyazlarının adlarına diqqət yetirin: Asan, Kürd, Ağbuğa, Uluqbəy, Aytin, Tursun, Seyti, Altun, Canşi, Çolbəy, Sakar, Aslan-bəy, həmçinin Mama-xatun, Arzu-xatun və s. bunlar Türk-Azərbaycan adlarıdır.

Aytin, Tursun, Seyti, Altun, Canşi, Çolbəy, Sakar, Aslanbəy, eləcə də Mama-xatun, Arzu-xatun, Mamkan və s. adlar. Makar Barxudaryants Sakar adının mənasını erməni dilində səbət, qutu kimi izah edir. Bəs adama belə adlar qoymağın mənası nədir? Türk dili lüğətindəki Sakar, hər şeydən canını qurtaran insanı ifadə edir. Adətən, bir ailədə körpələr tez-tez ölürdülərsə, əfsanələrə görə, növbəti uşaqlara pis gözdən qorunmaq üçün bir qədər alçalıcı adlar verilirdi. Həm də türk dilində sakar sözünün ikinci mənası atın alınıdakı ağ ləkə kimi də tərcümə olunur.

Bəllidir ki, 704-706-cı illərdə erməni katolikosu İliyanın “donosu” əsasında alban katolikosu xalkidonit (pravoslav) Nerses Bakur devrilmişdi (alban xalkidonizmi haqqında “Pravoslav Ensiklopediya”ya bax). Digər tərəfdən, mənbələrə əsasən, alban dövlətçiliyi X əsrin konfessional böhranı nəticəsində itirildi. Həmin böhranın başında dayanan erməni katolikosluğu tərəfindən Albaniyada erməni-qriqorian monofizitliyinin məcbur etmə yolu ilə tətbiq edilməsindən irəli gəlirdi. Bir neçə əsr arasındakı kəsik zamanı və 2 əsr sonrakı müddətdə kilsə tarixində boş-

luqlar var. Lakin albanlar dönə-dönə xalkidonluğa qayıtmaq istəyində olmuşlar.

IX-XI əsrlərdə alban katolikoslarının iqamətgahı indiki Gədəbəy rayonundakı Xəmşi monastırında, pravoslav, xalkidonit gürcü torpaqlarının yaxınlığında yerləşən ərazidə idi. Bu ərazidə və ondan şimal-qərb istiqamətində orta əsrlərdə Səlcuqların vassalı olan Taşir-Dzoraget "çarlığı" mövcud idi və onun paytaxtı Samşvilde (Üç Ok) və sonra isə Lori şəhəri idi. Alban katolikosatı yoldaşlıq münasibətləri əsasında Mtsxetada yerləşən gürcü pravoslav katolikosatı xarakterizə edilirdi və bu regionda indi də pravoslavlığı qəbul edən albanların törəmələri yaşayır.

"Artsax" terminini öyrənərkən görürük ki, o, coğrafi baxımdan Ağdərə-Kəlbəcərin dağlıq hissəsi, qismən Gədəbəy bölgəsi olaraq, həmçinin tarixi Gürcüstan ərazisi Lorini (dağ Borçalı) əhatə etmiş, yəni üç Cənubi Qafqaz respublikasının qovşağında yerləşirdi. Bu bölgə Dağlıq Qarabağ ərazisini, üstəlik də Dağlıq Qarabağdan bir neçə dəfə böyük olan bütöv Qarabağı əhatə etmir (təsadüfi deyildi ki, XII əsrdə Albaniyada dirçəlmiş knyazlıq Xaçen adlandırılmışdı). Qarabağın dağlıq hissəsi üçün Artsax formasında adın özü qısa xristian yazılarında çox nadir hallarda istifadə olunur. Bu toponim Gəncəsar monastırının kitabələrində bir neçə dəfə qeyd edilmişdir. Əksər hallarda, Qarabağın qısa xristian yazılarında qeyd olunan Xaçen adı (türk dilində "xaç ın / en - xaçın enməsi) xatırlanır.

Artsax toponiminin mənası ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgənin adı etimoloji cəhətdən erməni dilindən alınmayıb.

Gədəbəydəki Xəmşi monastırından (IX-XII, iqamətgah) niyə heç nə, nə maddi, nə də arxiv sənədləri qalmamışdır: hər şey dağıdılmış və məhv edilmişdir.

Görünür ki, pravoslav monastırının qorunması erməni-qriqorianların planlarına daxil deyildi. Monastırın pravoslavlıqla əlaqəli olmasını Alban katolikosunun iqamətgahının Xəməşidən Dədəvəngə köçürülməsi də sübut edir.

Dədəvəng qədim ibadətghandır, lakin onun əsas tikintisi XIII əsrin əvvəllərində Arzu-xatun tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, gürcü memarlığının şah əsərlərinin – Lorida Kobrai və Axtala monastırının (tarixən Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının dağlıq hissəsinə daxil olmuş, indi isə Ermənistan respublikasının şimalında yerləşir) yaradıcıları ilə qohum olmuşdur. Ermənilər bu monastırın erməni ibadətghaları kimi tikildiyini, daha sonra isə erməni-xalkidon (pravoslav) məbədlərinə çevrildiyini iddia edirlər.

Kompleksdə 1214-cü ildə knyaginya Arzu-Xatun tərəfindən həlak olmuş əvvəl ərinin, sonra iki oğlunun xatirəsinə tikilmiş bir kilsə mövcuddur. Kilsədə cənub divarında Ecazkar Nikolaya həsr olunan və genişmiqyaslı bir səhnəni əks etdirən divar şəkilləri vardır. Bu süjet Sovet alimi, sənətsünas, orta əsr erməni sənətinin tədqiqatçısı Lidiya Durnovonun təəccübləndirmişdi. Əslində, monofizit erməni kilsəsində Ecazkar Nikolay kultu heç vaxt olmamışdır. Kilsələrdəki divar şəkilləri də qriqorian xristianlığına xas deyildir. Bu faktlar Dədəvəng kompleksinin bütün zamanlarda diofizitə, yəni Alban Pravoslav Kilsəsinə aid olduğunu göstərir.

Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, XII-XIII əsrlərdə Uti vilayətində və Taşir-Dzoraget "çarlığının" Gürcüstana birləşdirilməsindən sonra mövcud olmuş şərti olaraq müstəqil Matsnaberd knyazlığı Kürikenin hökmdarının 5 qızı (Məryəm, Rusuqan, Mamkan, Borina və Vane) və 2 oğlu (Abas və Vasak) olmuşdur. Ko-

bairi (1171-ci il) və Axtala (1188-ci il) monastirlarının təməlinin qoyulması Məryəmin adı ilə bağlıdır. Rusugan böyük gürcü feodalı İvane Orbelinin (gürcü Orbeli soyundan) arvadı idi və o da bacısı kimi Gürcüstanın Ağpat, Sanain, Kobairi və digər bölgələrində tikinti ilə məşğul olmuşdur. Mamkan Kıpçak xristian knyazı Aterk Asan Kronavoryal ilə evlənmişdi. Onun oğlu I Vaxtanq 1182-ci ildə Aterk taxtını və bütün Xaçen knyazlığını miras aldı. Vaxtanqın arvadı Arzu-xatun ərinin valideynləri ilə birlikdə sonradan ailə sərdabəsinə çevrilən Dədəvəngin inşaatçıları oldular.

Bütün əlamətlərinə və memarlıq xüsusiyyətlərinə görə Dədəvəng, Lori və Qarabağdakı digər kilsələr kimi pravoslav (gürcü və alban) kilsəsi olaraq əsası qoyulmuşdu, o dövrdə Alban katolikosluğu pravoslav olduğu üçün Alban və gürcü ruhaniləri arasında heç bir ziddiyyət, eləcə də dini icmaları üçün xüsusi sərhədlər yox idi. Yalnız sonralar həmin Alban pravoslav kilsələrindən bir hissəsi ermənilər tərəfindən erməni kilsələrinə çevrilmişdir.

Alban monastirlarının pravoslav olmasının bir sübutu da odur ki, XIII əsr monastirinin məbədlərindən biri, artıq qeyd edildiyi kimi, Müqəddəs Mirlikili Nikolay və ya Ecazkar Nikolaya həsr olunmuşdur. Dünyanın heç bir yerində qədim və ya orta əsrlərdə erməni kilsəsi kimi qurulan Müqəddəs Nikolay kilsələri məlum deyildir, belə ki, pravoslavlardan fərqli olaraq erməni monofizitləri onu qəbul etmədilər. Və yalnız Roma katolik kilsəsinin təsirindən sonra bu müqəddəsi müəyyən dərəcədə qəbul etməyə başladılar (Katoliklər ona ehtiram göstərdilər). Bununla birlikdə müqəddəs Nikolaya həsr olunmuş orta əsr erməni kilsəsi tapmaq mümkün deyildir – bir qayda olaraq bunlar mənimsənilmiş keçmiş pravoslav kilsələridir. Üs-

təlik, bəllidir ki, Tiflisdə erməni köçkünləri Gürcüstanın Müqəddəs Nikolay kilsəsini mənimsəyərək, onun adını Müqəddəs Rənz (Surb Nişan) adı ilə dəyişmişlər.

Tarix elmləri doktoru prof. K.Matevosyanın fikrincə, Müqəddəs Nikolay freskasındakı şəkilə nə əvvəlki, nə də sonrakı dövrlərdə konfessional olaraq erməni kilsəsinə aid kilsələrin heç birindəki freskalarda rast gəlinməmişdir. Erməni alim yazır: "Hər ehtimala görə, o da təsadüfi deyildir ki, Dədəvəngdə Müqəddəs Nikolayın həyat səhnəsi təsvir edilir, bir tərəfdən Məsih ona İncili uzadır, digər tərəfdən Müqəddəs Məryəm ona omoforu verir. Bu, məşhur ikonoqrafik səhnə Müqəddəs Nikolayın inkaredilməz nüfuzunun sübutudur. Bununla birlikdə, göstərilən ikonoqrafiyada bizə məlum olan və Bizans, Rus və Avropa sənətində yüzlərlə geniş yayılmış freskalarda və ikonalarda rast gəlinməyən Arxangel Mixailin obrazının bu səhnədə görünməsi və yeganə olması təəccüblüdür. Kilsənin ən böyük müqəddəslərindən biri, müqəddəs mələklər birliyinin başçısı olan Arxangel Mixail burada yalnız məcazi bir qiyafədə deyil, həm də freskanın yuxarı hissəsində yazılmış xüsusi olaraq Nikolaya ünvanlanan müraciətlə çıxış edir: "Mən Mixailəm, həmişə səni qoruyuram və həmişə uşaqlıqdan səninem" (sonra freskanın nəşr olunduğu il gəlir – 1297). Ecazkar Nikolayın Dədəvəngdəki şəklini əgər yeganə saymaq mümkün olmasa... o zaman dəqiq olaraq yeganə qorunub saxlanmış şəkil hesab etmək olar".

Düzdür, Ermənistanın Lori vilayətinin Amrakits kəndindəki Müqəddəs Nikolay rus pravoslav kilsəsi acınacaqlı vəziyyətdə olsa da, günümüzdə qədər gəlib çatıb. Kilsə 1846-cı ildə pravoslav inanclı Nikolayevka kəndində (indiki Amrakits kəndi) inşa edilmişdir".

Beləliklə, XIII əsr Ecazkar Nikolay məbədinin freskasındakı xüsusi şəkil kilsənin ilkin olaraq pravoslav kilsəsi olduğunun açıq əlamətidir. Qeyd edək ki, erməni kitabələri (bir qayda olaraq sonrakı yazıları) pravoslav kilsəsi haqqında yanlış fikir bildirməməlidir.

Qeyd edək ki, mövcud dəlillərə görə, Ermənistanın özündə VI və VII əsrlərdə bir vaxtlar pravoslav Avan katolikosluğu mövcud olmuşdur. Ondan Avanda kilsə qalmışdır, kitabələrə görə, bu kilsə ən azı XIII əsrə qədər pravoslav kilsəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir, onun xarabalıqları indi də şəhər hüdudlarındadır, lakin erməni kilsə rəhbərliyi tərəfindən qəsdən bərpa edilmir. Üstəlik, Loridəki (Nikolayevka kəndi) yuxarıda adı çəkilən Müqəddəs Nikolay rus kilsəsi qəza təhlükəsi bəhanəsi ilə Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən xüsusi olaraq bağlanmış və 32 ildir ki, belə vəziyyətdə qalmışdır. Bu kilsənin Gürcüstan pravoslav kilsəsinə aid olduğu bəllidir və erməni hakimiyyət orqanları tərəfindən nümayişkarənə surətdə bərpa olunmur.

Qeyd edək ki, bu gün burada pravoslav ibadətinə yalnız Rusiyanın hərbi bazasındakı hərbi qulluqçulara və azsaylı rus sakinlərə icazə verilmişdir.

Burada nəyin üzərində düşünməyə dəyər!

Həmçinin qeyd edək ki, XIII-XIV əsrlərdən bəri Alban katolikosluğunda erməni monofizitizmi yeridilmiş və həmişə olduğu kimi, bu məqsədlə Ermənistanın tabe olduğu dövlətlərin hakimiyyətindən istifadə edilmişdir. Məsələn, artıq qeyd edildiyi kimi, VI-VII əsrlərdə olan Ərəb xilafəti, yaxud xristianlara iltifat göstərən Çingizid İmperiyası dövründə, yaxud xristian təlimlərinin incəliklərinə varmayan digər müsəlman hökmdarların dövründə hakimiyyətin gücündən

istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən pravoslav xristian icmaları ermənilərin əli ilə basılıb əzilmişdir.

İndi isə özümüə bir sual verək. Kəlbəcər rayonunun qədim türk-alban əhalisinin soyları barədə nə məlumdur?

Beləliklə, əvvəllər kolanılar, kəngərlilər, suvarlar və s. üzərində dayanmışdıq. İndi isə diqqətimizi Kəlbəcərin bugünkü sakinlərinin bəzilərinə - ayrımlara yönəldək. Bir sıra tədqiqatçılar "ayrum" adının sadəcə "pravoslav" mənası daşdığıni hesab edirlər. Kəlbəcər rayonunun bugünkü sakinləri çoxdan müsəlman olmuşlar, "ayrum" adı artıq istifadədən çıxır, lakin nisbətən yaxın keçmişdə bu ad böyük bir konfessional məna yükü daşıyırdı.

Hər şeydən öncə vurğulayaq ki, ermənilərin öz etiraflarına görə, hələ 1993-cü ildə Dədəvəng monastırı yaxınlığındakı kənddə erməni işğalçıları tərəfindən qovulan Ayrum Türkləri yaşayırdı. Ermənilərin bütün Alban xristian irsini "erməni" irsi elan etməyə çalışdıqları və Alban kilsəsinin istisnasız olaraq erməni-qriqorian, monofizit irsi kimi təqdim edildiyi bir şəraitdə, alban və türk soylarının öz şüurlarında saxladıkları keçmiş pravoslav əqidəsini göstərmək elə də asan deyil.

Həqiqətən, keçmişdə etnik yox, konfessional mənsubiyyət, bölünmənin vacib olmasa da, əsas əlaməti idi. Belə ki, pravoslavlar qonşu müsəlman xalqların gürcülər adlandırdıkları kimi "gürcü" və bütün digər pravoslav türkləri, Bizans əhalisini (öz adı ilə "Roma / Rum") və pravoslav xristianlığına etiqad göstərən bütün digər xalqlar və etnik qrupları əhatə edən "Rumlu"ya (və ya Urum) bölündülər. Pravoslav xristianların bir çoxu müxtəlif şəraitlər üzündən İslamı qəbul etdilər, lakin onların gürcü, rumlu adları, hətta

müsəlman olandan sonra da ənənə olaraq qorunub saxlanmışdır.

Pravoslav türklərini götürsək, əvvəlcə Kiçik Asiyada yaşamış və qismən Cənubi Qafqaza köçmüş, lakin pravoslav olaraq qalmaqda davam edən türkdilli urumlar (məsələn, Gürcüstanın Tsalka rayonundakı türkdilli Urumlar) bəzi linqvistik fərqlə "rumlu" ("rumlar") adlandırılmışdır, ikincisi, azərbaycanlılar - əvvəllər Kiçik Asiyada yaşamış və sonra Səfəvi dövlətini quran 7 ilkin tayfa birliyinin bir hissəsi olmuş Qızılbaş tayfasının nümayəndələri olan "Rumlu"lar ("Rumlu tayfası") və üçüncüsü, Qafqaz Albaniyasının əvvəllər pravoslav olmuş, daha sonra müsəlmanlığı qəbul etmiş yerli nümayəndələri olan "Ayrum" adlandırılan türklər və Alban soyları.

Beləliklə, "Rumly / Rumlar" konfessional-coğrafi adına "bağlı" olanlar üçün mövcud konfessional mənsubiyyəti nəzərə alınmadan, iki xüsusiyyət, yəni yaşayış yerinin ilkin coğrafiyası (Bizans-Roma, yəni Kiçik Asiya) və pravoslavlığa ilkin münasibət fərqləndirildi.

Bu baxımdan "ayrum" etnikonu xüsusi diqqətə layiqdir. Heç vaxt Roma (Bizans) İmperatorluğunun (Roma) tərkibinə daxil olmayan Qafqaz Albaniyası (Arran) üçün "Ayrum" ifadəsi tamamilə "Rumdan ayrılmış", "Rumdan kənarında yaşayan" mənasını daşıyırdı, yəni əsas pravoslav malikanəsindən ayrılmış pravoslav türklər (pravoslav – "Bizans" və ya "Rumlu" dini inanclı).

Yuxarıdakı mülahizələr nəyi göstərir? Ən azı, bunlar Qafqaz Albaniyasındakı pravoslavlığa olan münasibətin dolaylı sübutu kimi xidmət edirlər. Daha əvvəl də göstərildiyi kimi, Qafqaz Albaniyası, bu çarlığın süqutuna qədər pravoslavlığın (Xalkidonizmin)

cazibəsində olmuşdur, bununla birlikdə, erməni-qriqorian ruhanilərinin manipulyasiya və məkrləri, Armeniya katolikosatının Albaniyada monofizitizmi qurmaq istəyi Albaniya dövlətində konfessional cəhətdən çoxhakimiyyətliyə və son nəticədə Albaniya dövlətçiliyinin birinci minilliyin sonunda süqutuna gətirib çıxardı.

“Ayrum” termininə qayıdaraq qeyd edək ki, onun mənşəyi barədə bir sıra konsepsiyalar və mülahizələr mövcuddur. Bu tədqiqatlarda dayanmadan, biz dərinlən əminik ki, ayrımlar – indiki azərbaycanlı türklərdir, onlar qədim dövrlərdən öz torpaqlarında yaşamışlar, onların əcdadları isə əvvəlcə xristian inancına sitayiş etmiş, sonrakı dövrlərdə islamı qəbul etmiş albanlar və türklər olmuşlar.

Türk-xristianların, hunların, o cümlədən xəzərlər, barsillər, suvarlar (sevordiklər) kəngərlər, kolanılar və başqa tayfaların Qafqaz Albaniyasındakı nəhəng rolu barədə yuxarıda danışmışdıq. Qafqaz Albaniyasının torpaqlarına köçürülən türk-qıpçaqların əhəmiyyətli hissəsinin çoxunun pravoslav olduğunu nəzərə alsaq, mənşərə daha inandırıcı olacaq. Köçkünlərin hər yeni qatı aborigenlərin ilkin mədəniyyətinə yeni elementlər əlavə edərək, özlərinə verdikləri adda pravoslav inancının xatirəsini və əcdadlarının ziyarətgahlarına və mədəni irsinə hörmətini qoruyub saxlamış ayrımlara özünəməxsusluq vermişdir.

Əsrlərdən keçib gələn və yaxşı saxlanıb qalmış Dədəvəng freskaları, monastırın fəaliyyət göstərməməsinə baxmayaraq, onun yaxınlığında yaşamış ayrımların öz keçmişinə münasibətinin inandırıcı sübutlarıdır.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Dədəvəng bir pravoslav kilsəsi olaraq inşa edilmişdi və Alban kilsəsinin iyerarxiyasına daxil idi, onun yerləşdiyi ərazi isə türk tayfalarına məxsus idi və çox güman ki, onlar tə-

rəfindən tikilmişdi. Bunun erməni-monofizit kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu səbəbdən haqlı olaraq Albanların törəmələrinə – bugünkü Azərbaycan vətəndaşları olan pravoslav udinlərin ixtiyarına verilmişdir. Tamamilə aydındır ki, erməni zəvvarlara da Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan bu məbəddə ziyarət etmək və öz ehtiyaclarını ödəmək imkanı veriləcəkdir.

ƏLAVƏ

Xalkidonçuluqla əlaqədar Albaniyada baş verən kilsə böhranını təsvir edək. Mövcud vəziyyət üzrə birlilər Bizans sarayının diplomatik yazışmalarındakı bir sıra müraciətləri başa düşməyə, eləcə də Qafqaz-alban hökmdarlarının statusunu qiymətləndirməyə imkan verir. Albaniyada baş verən kilsə böhranını təsvir edərkən, biz erməni katolikos-salnaməçisi Anani Mokatsinin salnaməsini və daha çox alban salnaməçisi Musa Kalantuklunun “Albaniya tarixi”dəki (bəzi mütəxəssislərin Movses Dasxurantsinin adına yazdığı) salnaməsini istifadə edəcəyik. Bu müəlliflərdən gətirilən məlumatlar ərəb müəllifi İbn Haykaldan və Sünik (alban) müəllifi Orbelidən gətirilən məlumatlarla tamamlanacaqdır. Göstərilən müəlliflərin məlumatlarından irəli gələn nəticələr böyük tədqiqatçı K.Tsukermanın imperator Porfirogenetin region ölkələri ilə diplomatik yazışmalarına həsr olunan məlumatları ilə müqayisə ediləcəkdir.

X əsrdə Albaniya çarlığının süqutu ilə nəticələnən Albaniyadakı konfessional böhranın mənzərəsini bərpa etməyi fəvqəladə dərəcədə vacib hesab edirik. Bununla yanaşı, alban elitasının və klirikaların pravoslav əhval-ruhiyyəli hissəsinin – xalkidonçuların erməni-qriqorian inancına etiqad edən monofizitlərlə qarşıdurmasını təqdim edərək, monofizitizmi inadla qəbul etdirmək, konfessional cəhətdən münasib kilsə başçısını təyin etmək və bununla Albaniyadakı böhranın dərinləşdirilməsində və onun faciəvi sonluqla başa çatmasında erməni katolikosunun rolunu işıqlandırmaq vacib olacaq.

Tədqiqatın məqsədləri üçün bu dövrdə Albaniyada yaşayan və xristianlığı qəbul edən türklərin tutduqları konfessional mövqenin müəyyən edilməsi də maraqlı olacaq. Nəhayət, M.Kalankatuklu – M.Dasxurantsi tərəfindən

tarixi hadisələrin təqdimatının məhz Albaniyadakı xalkidon böhranının yarandığı dövrdə dayandırılmasının səbəblərinin aşkara çıxarılması və eyni zamanda A.Mokatsidə monofizit erməni-qriqorian kilsəsinin qələbəsinin tarixi təsvirinin bitməsinin düzlüyünün dəyərləndirilməsi vacibdir.

Anani Mokatsiyə (Armeniya katolikosu, salnaməçi) görə, Xalkidon böhranı həm doktrinal, həm də inzibati-intizam xarakteri daşıyırdı. Bu problemi təhlil edən Tsukerman yazır ki, “Albaniyadakı böhran rikoşetlə Sünikə də toxundu” və Anani Mokatsi “Alban evinin bu dövrü haqqında ətraflı məlumat verdi, onun qısaldılmış və redaktə edilmiş versiyası Stepannos Orbelean (Orbeli) tərəfindən Sünik tarixinə həsr olunmuş geniş əsərində göstərilmişdir”.

Tsukerman qeyd edir ki, A.Mokatsinin ifadələri kifayət qədər obyektiv deyil, qərəzlidir, çünki o maraqlı şəxs olmuşdur və onun katolikos kimi legitimliyi uzun müddət tanınmamışdır, lakin söhbət hadisələrin tarixinə, iştirakçılarına gəldikdə, o zaman onun məlumatlarına etibar etmək olar.

Ananiyə görə, böhranın başlanğıcı 942-943-cü illərə təsadüf edir. Anani göstərir ki, Albaniyanın bidətə keçdiyi dövrdə o, Artnersexin oğlu Albaniya çarı İşxanikə xalkidon bidətini qınayan bir məktubla müraciət etdi, müəlliflərin fikrincə, o, çoxdan xalkidonçuluğa meyl göstərirdi, üstəlik də Eretilər haqqında “Gürcü salnaməsi”ndə göstərib ki, “İşxanikin çarlığı dövrünə qədər onların hamısı əvvəlcə eretilər olmuşlar” (İşxanikin anası Gürcüstanın eristavının bacısı idi və burada pravoslavlığı tələq edirdi).

Sülalə gerçəkliklərinin izahı üçün xatırlatmaq lazımdır ki, Albaniyanın praktik olaraq qalan son suveren başçıları arasında Mömin Qriqori Hamam olmuşdur. Onun hakimiyyət dairəsi Qərbdə Göyçə gölünün şərq sahilin-

dən, şərqdə Berdaa / Partava (Bərdəyə) qədər uzanırdı. Musa Kalankatuklunun yazdığı kimi (III, 22): “Qriqor hakimiyyətini qarşı tərəfə genişləndirdi”, daha doğrusu, Kambican-Şəkinin daxil olduğu Kürün sol sahilinə də, bunlar isə Arşakidlər və Mihranilər dövründə Albaniya çarlarının sərhədləri idi. Atası Aternersex (942-943-cü illərdə vəfat edib) 853-854-cü illərdə tutularaq, metropoliyaya aparıldıqdan sonra geri qayıtmağı bacaran yeganə Qafqaz-Alban hökmdarı (Xaçen hökmdarı) olmuşdur, babası isə (atasının atası) süniklərin başçısı Səhl idi” (M.Kalankatuklu, III, 22).

Beləliklə, məhz özünü knyaz adlandıran, Qriqor-Hamamın nəvəsi İşxanik Qafqaz Albaniyası kimi təqdim olunan bu ərazidə hökmdarlıq etmişdir.

Bununla yanaşı, Ərsak və Uti əyalətinin ona bitişik hissəsi **Qriqori Hamamın Sevada adlandırılan böyük oğlu Saaka çatdı və onun hakimiyyəti XI əsrə qədər davam etdi.** (M.Kalankatuklu, III, 21, 22). M.Kalankatuklu qeyd edir ki, Saak Sevada Uti əyalətindən Qardmanı, Ərsak əyalətindən Kostı və Parnas vilayətlərini özünə tabe etdi, həmçinin Ararat əyalətindən Tsoroqet (Şirak) vilayətini ələ keçirdi. Saak Sevada Sünikli İşxanla və Baqratuni sarayı ilə qohumluq bağları ilə əlaqəli idi. Bununla birlikdə, o, Aşot Baqratuniyə qarşı döyüşdü.

X əsrdə Saak Sevanın törəmələri Qafqaz Albaniyasının çarları oldular (İoann Sənəkərim və Filip). M.Kalankatuklu (III, 22) bu barədə yazırdı ki, Sənəkərimin çoxdan süqut etmiş Albaniya çarlığının fars taxt-tacı və səltənəti (böyük ehtimalla, Şimali və Cənubi Azərbaycanın hökmdarı olan Salarilər nəzərdə tutulur) və yunanlar (Bizans magistri Davud) tərəfindən dəstəklənən çarı oldu, həmçinin patriarx tərəfindən hakimiyyətinə xeyir-dua verildi. Bizi maraqlandıran dövrdə (X əsrin ortaları) Saak Se-

vadanın əvvəllər sadalanan torpaqları Sənəkərimin hakimiyyəti altında idi.

Qeyd edək ki, IX-XIII əsrlərdə Keçmiş Qafqaz Albaniyası ərazisində bir sıra Azərbaycan dövlətlərinin (Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və daha sonra Atabəylər) yaranması ilə əlaqədar, parçalanmış alban knyazlıqları mahiyyətə onların tərkibinə daxil idilər.

İşxanikin hakimiyyəti dövründə Albaniyanın katolikosu Saak idi və ona gürcü kilsəsi ilə ünsiyyət qurmaq əmri verilmişdi, Saakın ölümündən (948-ci il) sonra onu Qagik əvəz etdi.

Ermənistan katolikosu səylərini əsirgəmədən Albaniyada monofizitizmi bərpa etməyə çalışdı, lakin qeyd etmək lazımdır ki, katolikos Qagik kimi Albaniya katolikosu Saak da vəzifələrinə Ermənistan katolikosu Ananinin xeyir-duasını almadan başlamışdılar. Lakin Anani yalnız katolikos Saakın ölümündən sonra real nəticələr əldə etməyi bacardı. Belə ki, erməni katolikosunun müdaxiləsi ona gətirib çıxardı ki, Albaniya knyazları Saakın varisi, onun qardaşı Qagiki rədd etdilər və müqəddəslik rütbəsi üçün Ananiyə göndərilən hansısa Yunanı – İoanni seçdilər. Ananidə kimin Qagiki, kimin Yunanı seçdiyi göstərilir, lakin Tsukermanın qeyd etdiyi kimi, "bu tarixin sonrakı hissəsini mövcud qüvvələr balansı aydınlaşdırır".

Beləliklə, ərazisi hökmdarlar arasında bölüşdürüldüyü bir vaxtda Albaniyada həm konfessional planda bir qütblük, həm də dünyəvilik, inzibati planda çoxqütblülük olması qənaətinə gəlirik.

Bəs güc tarazlığı necə nəzərə çarpır?

Ondan başlayaq ki, seçilmiş ikinci katolikos Yunanın bu hipostazda özünü zorla qəbul etdirməsi çətin idi, bununla əlaqədar, Yunanı dəstəkləyən knyaz Qriqorun hökmdarlıq etdiyi Xaçendəki konfessional ziddiyyəti er-

məni katolikosu Ananinin iştirakı ilə xüsusi olaraq araşdırmaq qərarı verildi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, knyaz Qriqorun ərazisi Qafqaz Albaniyasındakı daha bir, üçüncü güc mərkəzi idi. Ərsakin qərbində (Sikakar, Gəncəsar, Xaçen) və cənub-qərb tərəfdən Göyçə gölüne (Sevan) qədər çatan ərazilər knyaz Qriqorun nəzarəti altında idi.

Tarixi arayışda daha ətraflı dayanacağıq, belə ki, bu dövrün hadisələri və mövcud qüvvələrin siyasi balansını Bizans sarayının diplomatik yazışmalarındakı ünvan sahiblərinin vacib xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Tsukermana və onun istinad etdiyi mənbələrə istinad edərək, tarixi hadisələri təqdim edək.

Tsukermanın tədqiqatlarına istinadla qeyd edək ki, "... sinod iki rəqib katolikosların problemini həll etmək üçün çağırılmışdı. İştirakçıların siyahısı "katolikos adlandırılan" Qaqiklə başlayır, sonra 2 hissəyə bölünür. Birinci hissənin başında Qardmanın yepiskopu, Qaqik tərəfindən təqdis edilmiş Petros durur və sonra elə həmin ölkədən 7 din xadimi gəlir. İkinci hissəyə knyaz Qriqorun torpağındakı ruhanilər – Ataxın yepiskopu Yovhannes (bu toponim böyük ehtimalla Ərsaki gizlədir, Yovhannes, yepiskop Makenos (Makenok?) və 12 baş keşiş və ruhanilər daxildir. Qonaq Ananini qəbul edən və təşəbbüskar qismində olan Qriqor Xaçen knyazı kimi identifikasiya edilir.

Ölkənin birinci knyazının şəxsiyyətinə gəlincə, Anani onun adını çəkmir, lakin bu, şübhə doğurmur. Siyahının ilk hissəsindəki ruhanilər arasında Manuel Sənəkərim və onun sarayından olan keşişin adı var. Bu, 10 il sonra Anani tarixində Albaniyanın Böyük knyazı titulu ilə gornək həmin Sənəkərimdir və sonra knyaz ilə katolikos arasında baş verəcək barışıq isə sonuncunun Sənəkərimin rolu ilə bağlı qərarını izah edəcək".

“İştirakçıların siyahısı tərəflərdən hər birinin nümayəndələrinin ərazi təyinatı üçün coğrafi istiqamətləri müəyyənləşdirir. Sənəkərim Qardman bölgəsinə, onun torpaqlarına daxil olan Kusti-Parnes və Sodk qəsəbələrində yerləşən Parisos və Noravank monastirlərinə nəzarət edirdi. Sənəkərim (Yovhannes) mahiyyətə Qardman və Kusti-Parnesi fəth edən Saak Sevedanın nəvələrinin ən böyüyü idi. Atası Seveda "Sünik Tarixi"də "Albaniyanın böyük və şanlı şahzadəsi", qayınatası Smbat isə Sünikin ilk çarı kimi təqdim olunur.

Digər tərəfdən, knyaz Qriqorun tərəfindəki monastirlər əsasən qərbdə Ərsakda (Sisakar, Gəncasar, Xaçen) yerləşirdi. Cənub-qərb hissəsində bu bölgə Göyçə (Sevan) gölünə qədər gedib çatır, belə ki, Qriqor Xaçenski həmçinin Sünikin əsas monastir mərkəzlərindən biri olan Gelam / Gelakuni bölgəsindəki Makenos monastirinə də nəzarət edirdi. Onun torpaqlarının ümumi nüvəsini Səhl-Saakın oğlu və Apu Əli və Saak Sevedanın babası Artnersexin keçmiş torpaqları təşkil edirdi. Tsukerməndə qeyd olunduğu kimi, yalnız Apu Əli ilə Qriqor arasındakı birbaşa qohumluq fərziyyəsi iki knyazlıq arasında ərazilərin bölgüsünü izah edə bilər: Sənəkərim Saak Sevedanın fəthləri ilə tamamlanan Sodk bölgəsinə hökmdarlıq edir, Qriqor isə 920-ci illərdə Qelakuni knyazlığının süqutuna qədər onun torpaqları hesabına mülklərini genişləndirərək (o zaman Artnersexin böyük qardaşı I Qriqor Supanın nəslinə məxsus idi), Alban hissəsini miras almışdı. Apu Əlinin varisi 898-899-cu illərdə atası öldürüldüyü zaman çox gənc idi.

Xaçenli Qriqor təxminən 955-ci ildə vəfat etdiyindən burada 906-907-ci illərdə Tatev xartiyasını imzalayan 948-949-cu illərdə Xaçenin eyni adlı knyazı ilə aralarına əlavə nəsil qoymadan Albaniya knyazı Qriqoru təsəvvürə gətirmək olar.

Beləliklə, 949-cu il sinodu ailədə Qaqikin tərəfdarı Sənəkərim ilə Yunanı dəstəkləyən babası tərəfdən qohumu olan Qriqor arasında çağrılır.

Qeyd edim ki, nəslə tamamilə suvar-sevordiklərlə bağlı olan Saak Sevedanın böyük nəticəsi (nəvəsi) knyaz Sənəkərim suvarlar kimi əsasən xalkidonçuluq tərəfdarı idi. Onun torpaqları suvar-sevordiklərin yaşayış arealı ilə qonşuluqda idi. Eyni zamanda, babası tərəfdən qohumu – qərbi Xaçında və cənub-şərqdə Süniklə qonşu olan Qriqor erməni-qriqorian monofizitizminin tərəfdarı olaraq, Armeniya katolikosu tərəfindən zorla irəli sürülən “antikatolikos” Yunanın (İoann) namizədliyini dəstəklədi.

Tsukermənda göstərilədiyi kimi, Orbelyan (Orbeli) öz “Tarix”ində belə hesab edir ki, Sənəkərim Yunanı (Brossetin tərcüməsi) qəbul etməyən yeganə Albaniya knyazıdır. Lakin bu, səhv fikirdir. Birincisi, ona görə ki, Şimali Albanianın heç bir knyazı sinodda iştirak etməmişdir, bu isə çar İşxanikin Anani tərəfindən Alban kilsəsinin işlərinə müdaxilə edilməsinə razılıq verməkdən imtinasını göstərir.

İkincisi, çarın “antikatolikos”a bağlılığı barədə xəbər parçalanmaya son qoymaq üçün kifayət edərdi. Digər tərəfdən, Xaçın hökmdarı, eləcə də Sünik-Siuni nümayəndələri tərəfindən erməni-qriqorian kilsə monofizitizmin dəstəklənməsi (bax: Orbeli) Xaçın və Süniki konfessional baxımdan Ermənistanla vahid hesab edən imperator K.Porfirogenetin diplomatik yazışmalarında “Ermənistan” coğrafi göstəricisinin istifadə olunmasını tamamilə izah edir və dəstəkləyir?

Qriqor Yunanı dəstəkləyən yeganə knyaz olsa da, son nəticədə onun dəstəyi də laxladı. Antikatolikos təqdis edildikdən sonra bir neçə ay boyunca özünü nüfuzdan saldı və sinodda ona qarşı verilən səsə Qriqorun Ananiyə kompromis variant təklif etməsinə gətirib çıxardı: Qa-

gik – katolikosu (yenidən) təqdis etmək və bununla yarım əsr əvvəlki presedenti – II Georqun digər Yunanı təqdis etməsini təkrar etmək.

Ananinin imtina etməsi və nəticədə namizədində israr etməməsi onun məqsədinə çatmamasına gətirib çıxardı. Yalnız on il sonra Anania Sünikin nümayəndəsi Vahanın (Armeniyanın gələcək katolikosu) təyinatına qayıdır, lakin düşmən hücumu ilə əlaqədar, onun Albaniyaya səfəri təxirə salınır. Lakin elə həmin ildə Alban hökmdarlarının yekdil dəstəyi ilə Hotakerk monastırından (Siuni) olan David erməni çarının və qardaşlarının hüzurunda Albaniya katolikosu tərəfindən təqdis edildi. **Bu zəfər finalı ilə Ananinin memuarları sona çatır: erməni qriqorian məzhəbi özünü yenidən Qafqaz Albaniyasında təsdiqlədi.** Lakin bir dövlət olaraq Albaniya ilə nə baş verdi, "konfessional birliyi təmin etmək" üçün Ermənistan katolikosu Ananinin söyləri ilə bu dövlət qurban verildi və əslində bu, parçalanma ilə sonrakı hadisələrdən görünəcəkmi?

Anani Mokatsinin fikrincə, Albaniyanın yeni katolikosunun namizədliyi kiminlə razılaşıdırılmışdı?

Anani Albaniya çarı İşxaniki, böyük knyaz Şənəkəri mi (onun həyat yoldaşını və bacısını), Xaçen knyazı Sənəkəri mi, Qriqorun oğlunu, knyaz Qoroz Vaçaqanı və "şərq [ölkəsi]"nin knyazı Qürgeni göstərir.

Tsukermana görə, bu siyahı **"959-cu ilə qədər xristian ölkəsi olaraq mövcud olmuş Albaniya mərzpanatlığının siyasi tərkibinin qiymətli sübutudur"**.

Bunun ardınca Tsukerman mühüm nəticə çıxarır: **"Albaniya adı burada kilsə mənasında geniş bir əraziyə aid edilir, lakin eyni zamanda çar və böyük knyaz və onların mülkləri də daxil olmaqla, ikiqat siyasi birləşmə, daha məhdud mənə daşıyır, bu ərazilərin Albaniya / Aluankdan başqa adı yoxdur"**. Digər mənbələrə

müraciət etsək, Tsukermana görə, analogi struktur əsrin əvvəllərində katolikos İovannes tərəfindən təsvir edilmişdir.

Daha sonra qeyd etmək çox vacibdir ki, Ananinin yazdıqları **Böyük knyaz Saak Sevanın varisi, Albaniyanın Böyük knyazı Sənəkərimin 948-949-cu illərdə Çar İşxanikin kilsə siyasətini dəstəklədiyini və Xaçəndən olan qohumu və qonşusu olan Qriqorun siyasətinə qarşı olduğunu təsdiq edir. Bununla, Albaniyanın sol sahil və sağ sahili (Kürə münasibətdə) arasında (daha doğrusu, çar və böyük knyaz arasında) konfessional da daxil olmaqla, real əlaqə var idi və bu, X əsrin birinci yarısında fəaliyyətdə olmuşdu.**

Bununla yanaşı, bir daha vurğulayaq ki, yalnız Xaçen Qriqorian monofizitizmi dəstəkləmişdir, daha doğrusu, konfessional baxımından Ermənistana meyl göstərirdi, bununla belə, çar və Qafqaz Albaniyasının böyük knyazı kimi xalkidonçuluğa riayət edirdi.

Başqa sözlərlə, Kürün həm sol, həm də sağ sahilində olan hər iki hökmdar (çar və böyük knyaz) konfessional cəhətdən həmfikir xalkidonçu pravoslav idilər.

Verilən məlumatlar ərəb səyyah-coğrafiyaşünası İbn Haykalın coğrafi traktatına (İbn Hawqal, "Confuguration de laterre", Kramer-Victin tərcüməsi, "Yerin konfigurasiyası") istinad edilməklə tamamlana, bəzi hallarda isə dəqiqləşdirilə bilər.

Bu əsərdən aydın olur ki, transqafqaz ərazilərinin təzminat ödəməsi və veriləcək məbləğin 955-956-cı illərdə Azərbaycan əmiri Mərzpan tərəfindən müəyyən edilmişdir və bu vassal tələblər Ananinin məsləhətləşmələr keçirdiyi alban knyazlarının siyahısının tərtib edildiyi tarixdən 3-4 il əvvəl müəyyən olunmuşdu. Tsukermanın fikrincə, İbn Haykalın verdiyi transqafqaz knyazlarının siyahısı

“V.Minorski tərəfindən ustalıqla şərh edilmiş və onun nəticələri alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir”, lakin “iki vacib məqam dəqiqləşdirmə tələb edir”. Əvvəlcə, Curz hökmdarı Vaçaqan Musanın adı dəqiqləşdirilir, Minorski Ananinin məlumatlarına məhəl qoymadan "Dərbənd və Şirvanın tarixi" əsərində onu Xəzər etnonimi ilə əlaqələndirərək, Xəzər icmasının mövcud olduğu Qəbələ çarlığında yerləşdirmişdir.

Öz növbəsində Tumanov özünün "Sünikin tarixi" əsərində Cürzü Otənə (Utikə) tərəf coğrafi və etimoloji cəhətdən Gürcüstanla yaxınlaşdırdı. Bununla birlikdə, Ananidə Vaçaqan Musanın şəxsiyyəti Qorozun (Curz elə Qorozdur (ehtimal ki, indiki Qorus) Qərbi Ərsakın qərbində qala) knyazı kimi açılır. Movses Dasxurantsi (III, 20) Əbu Musa adlanan Yesayinin qəhrəmanlıqlarını təsvir edərkən də bu qaladan bəhs olunur.

Təsvir etdiyimiz tarixi dövrdə mühüm bir hadisə baş verdi: ikinci Albaniya çarlığı yaradıldı və Sevidanın oğlu Sənəkərimin tacqoyma mərasimi Movses Dasxurantsinin (III, 23 son) tarixi təqdimatında ən yüksək nöqtədir. Və ikinci dəqiqləşdirmə bununla bağlıdır. Dasxurantsi bu hadisəni çoxdan itirilmiş bir çarlığın dirçəlişinə imkan verən ilahi bir qərar kimi təqdim edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Sənəkərimin tacqoyma mərasimi (970-ci illər) həm dünyəvi legitimliklə – ərəblər (Azərbaycan əmiri) və bizanslılar tərəfindən hədiyyələrlə tanınması, həmçinin katolikosun təqdis etməsi ilə də dəstəkləndi.

Hər şeydən öncə bir vacib məsələ barədə danışaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, Tsukerman tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, “İbn Həykalın siyahısında iki Sənəkərim əks olunur, onlardan birincisi Əl-Rubun ağası Sevidanın (İbn Savid) oğlu, ikincisi isə nəslə göstərilmədən – Xaçenin ağası kimi təsnif olunur, bu da ona gətirib çıxarıb ki, Xaçen Sevidanın oğlu Sənəkə-

rimin torpaqlarına daxil edilmişdir. İkinci Sənəkərim, Tsukermanın fikrincə, knyaz Qriqorun oğludur. Yeri gəlmişkən, qeyd olunduğu kimi, Sahak Sevadın nəslindən olan Sənəkərim (gələcək çar) Qardman, Kusti-Parnes, Sodkun hökmdarı, onun qardaşı Apu Əlinin törəmələri isə Xaçenin və ehtimal ki, Gelakuninin bir hissəsinin hökmdarları olmuşlar (Karaulovun tərcüməsində İbn Haykalın əsərində, Sanxarib, Rab ərazisinin İbn-Suvar adlı hökmdarı. Bu halda Sevada Sevordi-Suvar etnikonunun təhrif edilmiş erməni transkripsiyasıdır).

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Karaulovun tərcüməsində İbn Haykalın əsərində Sanxarib, yəni İbn-Suvar adında Sənəkərim Rab ərazisinin sahibidir. Belə halda Sevada Sevordik-Suvar etnikonunun erməni dilində təhrif edilmiş transkripsiyasıdır.

Sual yaranır: ərəbcə Əl-Rub nəyi bildirir? Tsukermanın fikrincə, Əl-Rubun Əl-Ran – Aranla eyniləşdirilməsi səhvdir, çünki Sevadın oğlu Sənəkərimin torpaqları Aran kimi başa düşülən ərazidən qat-qat kiçikdir və bu səbəbdən onu Aluank kimi başa düşmək daha düzgün olacaq.

İbn Haykal Mərzpandan asılı olan ölkələrin siyahısını verir. Siyahı Şirvanşahdan başlayır, sonra Şəkinin burada Əbu Əbd al-Malik deyilən hakimi İşxanik, ardınca Sevadanın Əl-Ranın ağası kimi təqdim olunan oğlu Sənəkərim, sonra Curz / Qorozun ağası Musanın oğlu Vaçaqan gəlir. Albaniyanın nüvəsi bu şəkildə təqdim olunur. Sonra Vayots Dzorun (Sünikin) hakimi və onun cənub qonşusu Əbu Xayca Rəvvad – Ahar və Varzukanın hakimi, daha sonra Əbu Qasim Cudxani (zəif eyniləşdirilən) gəlirlər.

Bu siyahıdakı son üç nəfər Derenikin (Vasपुरakanın çarları və ətrafındakı knyazlıqlar) törəmələri, Smbatın törəmələri (burada daxili Ermənistan adlandırılan Böyük

Ermənistanın çarları) və nəhayət, Xaçəndən olan Sənəkərimdir.

Burada gördüyümüz kimi, Xaçen tarixi və coğrafi baxımdan mənsub olduğu alban nüvəsindən ayrılır. Tsukerman tamamilə haqlı olaraq soruşur ki, Xaçen nə üçün bu siyahıda da “erməni bloku”na daxil edilib və “Mərəsimlər kitabı”nda olan vəziyyət burada təkrarlanır, bu kitabda Xaçen yeganə alban knyazlığıdır ki, “erməni dünyası”nın bir hissəsi kimi təsnif edilib. Aşağıda bu suala cavab tapmağa çalışacağıq.

İkinci Alban çarlığının yaranması faktına qayıdaraq qeyd edək ki, 966-cı ildən sonra özünü Azərbaycanın əmiri kimi təsdiqləyən İbrahim Marzuban öz hakimiyyətini möhkəmləndirərək, Sənəkərim Sevadın çar taxtına doğru cəhdlərini dəstəklədi, bu da eyni zamanda Qorozun hökmdarının Albaniya knyazı titulunu əldə etməsinə imkan yaratdı.

Bu tacqoymada əsas sual: katolikoslardan hansı və məhz kim yeni çarı təqdis edib? Və bu sual Albaniyadakı xalkidon böhranı ilə bağlı əvvəllər təsvir edilən vəziyyət və bu vəziyyətlərdə Ermənistan katolikosunun rolu nəzərə alınmaqla əsasdır.

M.Dasxurantsi həmin tacqoymanın tarixini göstərmir, lakin mütəxəssislərin fikrincə, bu hadisə Sənəkərim hələ Böyük knyaz olduğu dövrdə, Sənəkərimin çar taxtına doğru cəhdlərin dəstəkləyən İbrahim Marzubanın Azərbaycan Əmiri seçilməsini (966-cı il) nəzərə aldıqda isə bu tarixdən tez olmayıb.

M.Dasxurantsiyə əsaslanaraq, Şənəkərimin təqdis edilməsi, qeyd olunduğu kimi, Albaniyanın katolikosu, Qardmanın keçmiş yepiskopu Petros (965-983-cü illər) tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Movses Dasxurantsinin (Kalankatuklu) (III, 24) təqdim etdiyi alban katolikoslarının siyahısından aydın olur

ki, Qəbələdən olan Davitin pontifikatı 7 il, Anani tərəfindən təyin edilmiş digər Davitinki isə (Hotakerk yepiskopu) 6 il olmuşdur. Alban müəllif ikinci Davitin birincinin varisi olduğunu ehtimal edir, Tsukermana görə, bu yanlışlıqdır, çünki məlumatlara görə, Anani Davitin varisinə yox, Qaqikin varisinə əmr vermişdi. Tsukerman hesab edir ki, Baş keşiş Davit elə Hotakerkli Davitin özüdür. Tsukerman Qəbələdən olan Daviti M.Dasxurantsinin (Kalankatuklu) siyahısında yuxarı köçürməyə çalışan erməni alimlərini tənqid edir.

Bununla birlikdə, Tsukerman (III, 24) düzəlişlər edərək, Qaqikdən sonra katolikosların siyahısını aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edir:

- Yunan, Dvinin yepiskopu: 8 il yarım (894-903-cü illər);
- Simonon, Dvinin yepiskopu: 21 il (903-924-cü illər);
- Davit, Parisosun baş keşişi: 6 il (924-930-cü illər);
- Sahak, Mek Kuenkin yepiskopu: 18 il (930-948-cü illər);
- Qaqik, Qardmanın yepiskopu: 10 il (948-958-cü illər);
- Davit, Kapalak (Qəbələ) yepiskopu: 7 il (958-965-cü illər);
- Davat, Hotaterkin baş keşişi, Anani tərəfindən təyin olunmuşdur: 6 il (959-965-cü illər);
- Petros, Qardmanın yepiskopu: 18 il (965-983-cü illər);
- Movsus, Parisos: 6 il (983-989-cü illər).

Ona diqqət yetirək ki, əvvəllər deyilənlərdən çıxış edərək, Sahakdan başlayaraq (ola bilər daha erkən) və Qəbələdən olan Davitə qədər 35 il (ehtimal ki, daha sonra) katolikoslar xalkidonçuluğa riayət etdilər. O da maraqlıdır ki, Anani tərəfindən təyin olunmuş

Hotakerk monastırının başçısı Davit təxminən Qəbələn yepiskopu (958-965-ci illər) Davidin katolikos olduğu dövrlərdə Albaniya katolikosu (959-965-ci illər) olmuşdur. Tsukermanın fikrincə, **məhz Davit Kürün şimalındakı Qəbələn yepiskopu Qagikin həqiqi varisi olmuşdur. Hər şeydən göründüyü kimi, o da xalkidonçuluğun tərəfdarı olub. Və bu, çar İşxanikin dövründə baş verib.**

M.Dasxurantsidə (Kalankatuklu) Hotakerkli Davitin Parisosdan olan Davitə "çevrilməsinə" gəldikdə isə, Tsukermana görə, bu, "müəllifin pis niyyəti məsələsi deyil", çünki Simononun 920-ci illərdə katolikos olan varisi, həqiqətən, Davit (Parisosdan) adlanırdı və o da 6 il hökmdarlıq etmişdi. Məhz bu, "adların oxşarlığı katiblərin səhv etməsinə gətirib çıxarmışdı və sonradan iki katolikosun mənşəyi standartlaşdırılmışdı". Tsukermanın katolikoslarının korrektə edilmiş siyahısında Sənəkərimin tacqoyma faktı və tarixi son dərəcə vacibdir. Cənubi Albaniyada başqa bir Davitin, antikatolikosun lehinə rədd edilən Qəbələli Davit seçildiyi tarixdən 7 il sonra təxminən 965-ci ildə vəfat etdi.

Dasxurantsidə Qardmanın keçmiş yepiskopu, əslində Qagikin əlaltısı və Ananinin əleyhdarı olan Petros Albaniya çarının təyin etdiyi kimi göstərilir, daha doğrusu, Sənəkərimi təqdis edərək, Albaniyanın əsrin əvvəllərindən bəri yaradılan siyasi quruluşunun məhvinə səbəb olur və mövcud çar İşxanikin (və ya varisinin) əksinə olaraq, çarı taxta otuzdurur.

Bununla, Albaniyada iki çar mövcud idi və bu da rəsmiləşdirilmiş dövlət parçalanmasıdır. Və hər iki çar xristianlığın xalkidon cərəyanına sadıq qalırdılar. Onların dövlət səviyyəsində parçalanması isə xalkidonizm düşərgəsində ziddiyyətlərə səbəb olacaqdır.

Tsukerman haqlı olaraq sual edir ki, bu cür hərəkətləri o şərtlə təsəvvür etmək mümkün olardı ki, katolikosun

şimalda itirəcəyi bir şeyi olmasın, lakin axı o, Albaniyanın şimalından, yəni Qardmandan olan keçmiş yepiskopdur. **Və bu, Ermənistan katolikosu Ananinin Alban tax-tacına münasibətdə dağıdıcı rolunu təsdiq edir.**

Ananidə bu hadisələr necə təqdim olunur. Ananiyə görə o, (Anani) Hotakerkdən olan Davidin katolikos təyin edilməsi üçün Alban nümayəndələrinin yekdil dəstəyini alaraq, knyazların tövbə etmə səhnəsini təsirli şəkildə təsvir edir (bax: Stepannos Orbeli, Brossetin tərcüməsi).

Tsukermanın yazdığı kimi, "Ananinin tarixi və xoşbəxt sonluğu çox şübhəlidir... Əgər Sahakın varisi çox tez əvəz olundusa (bu, Qagik oldu), Qagikin varisinin seçimi isə ləngidilir, bu müddət ərzində Anani antikatolikosu irəli sürməyə çalışaraq, Sünikə səfər etməyə və Armeniyaya qayıtmağa, sonar Albaniyaya yeni bir səfər etməyə imkan tapdı, Alban hökmdarları isə Qagikin yerini vakant saxlayaraq, elə bil səbirlə erməni katolikosunu gözləyirdilər".

Tsukermanın qeyd etdiyi başqa bir "qeyri-adi detal" "Davitin təqdis edilməsinə verilən siyasi ölçüdür. Gələcək katolikos Ermənistana gedir, tacqoyma mərasimi özündə Böyük Ermənistan çarı Aşotun və onun qardaşlarının iştirakını nəzərdə tutur. Elə bu vaxtda erməni kilsəsinin rəhbəri – Armeniyanın katolikosu tərəfindən Albaniya katolikosunun təqdis edilməsi adəti, bəlli olduğu kimi, Albaniyada monarxiyanın bərpasından sonra pozuldu". **Vəziyyəti bu şəkildə təqdim edərək, Anani "nəinki özünün kilsə imtiyazlarını bərpa edir, eyni zamanda Qafqaz Albaniyası çarını "öz yerinə oturtmağa" çalışır".**

Tsukermanın fikrincə, "bu ssenari həqiqətə uyğun deyil və bu, mahiyyət etibarilə Ananinin tam bir qələbə imici yaratmaq üçün tarixi həqiqəti ört-basdır etməsinin sübutudur".

Tsukermanın bu nəticəsi son dərəcə vacibdir, belə ki, erməni-qriqorian monofizitizminin Qafqaz Albaniyasın-

da xalkidonçuluq üzərində "qələbəsini" şübhə altına salır və arzu olunanın həqiqət kimi təqdim edilməsi cəhdidir.

Tsukermanın fikrincə, Sənəkərimin tacqoyma mərasimi X əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında baş vermişdir. Onun yazdığı kimi, "Zahidliyin ən möhtərəm yerlərindən (Sünik) biri olan Hotakerkdən (Vayots Dzor) Albaniyaya id-xal çox əhəmiyyətlidir. Albaniya kilsəsini ələ keçirən Ana-ni katolik taxtına fərqli xarici düşüncədən, üstəlik, xalki-don büdətindən zərər çəkməyən xarici namizəd irəli sür-məyi bacardı...". Daha sonra Tsukerman qeyd edir ki, "Al-baniyanın cənubunda başqa bir Davit-antikatolikosun (Anani tərəfindən təyin edilmiş) xeyrinə rədd edilən Qəbələli David seçilməyindən 7 il sonra təxminən 965-ci ildə öldü".

Kürün iki sahili arasında barışıq üçün son şans bir müddət əvvəl cənubdakı katolikos tərəfindən təqdis edilmiş Petrosun tanınması ola bilərdi. Lakin qəti antixalkidonçu kimi kök salmış Petros, ehtimal ki, İşxanik (və ya onun varisi) tərəfindən rədd edilir və bu səbəbdən kilsə parçalanması siyasi parçalanma ilə sürətlə güclənir.

Tsukerman qeyd edir ki, "Katolikos Ananini həddindən artıq yalançılıqda günahlandıraraq, belə hesab edə bilərdik ki, o, tarixi yazdığı dövrdə Albaniya çarı İşxanik üçün katolikos yerinə Hotakerkdən olan Davitin namizədliyinin məqbul olacağına ürəkden inanırdı". Eyni zamanda, o, aşağıdakı qeydləri edir: "digər tərəfdən o [yəni tarixin təhrif edilməsi], M.Dasxurantsinin (Kalankatuklu) təqdimatındakı qəribə xüsusiyyəti izah etməyə kömək edir, yəni onun kitabını (III, 24) tamamlayan katolikosların siyahısı Movseslə (983-989-cu illər) bitir. Və bu uyğunluq bir sıra tədqiqatçıları tarixin müəllifi ilə katolikoslar siyahısının sonuncusunu eyiləşdirməyə təhrik edir. Onun pontifikatının göstərilən müddəti sonradan əlavə olunmuş he-

sab edilir, tarixin yazılması isə 985-ci ilə yaxın tarix qəbul edilir".

Tsukermanın aşağıdakı qeydləri də maraq doğurur: **“Dasxurantsi öz tarixi hekayəsini xalkidon böhranının başladığı dövrdə dayandırır.** Bundan əvvəl, o, Alban kilsəsinin katolikozlarının erməni təyinatından qurtuluşunu inkar edir, hələ onu demirik ki, Albaniya katolikoslari Simenon, Davit, Sahak, Qagik və Qəbələdən David erməni iyerarxi tərəfindən təyin edilməmişdir. Lakin onun Anani tərəfindən Davit Parisosun təyin edilməsinə münasibətdə söylədiyi fikir problemi yaxşı bildiyinə dəlalət edir... və **doktrinal parçalanmanı gizlətmək üçün Movses öz hekayəsini dayandırır.** Və bu, böhranın aradan qaldırılmamasının sübutudur, əks halda o, tərəddüd etmədən... Alban yepiskoplarının və knyazlarının başlanğıc yerlərinə qayıtdıqları barədə məlumat verərdi. Yara hələ açıq qaldığından o bunu bildirmək istəmir... və bu sükut özü hər şeyi bildirir. Buna görə də Albaniya tarixi 940-cı illərin əvvəllərində dayanır... O, Eretinin (Şimali Albaniya) diofizit ortodoksiyasına – çar İşxanikin və anası Dinaranın (942-943-cü illər) dövründəki pravoslavlığa çevrildiyi barədə məlumat verdikdə, gürcü salnamələri bunu son fakt kimi təqdim etməkdə haqlıdirlar. Albaniyanın beş yüz il əvvəl, 950-960-cı illərdə köhnə bölünmə xətti – Kür boyunca fars inzibati islahatı ilə birləşdirilmiş iki komponenti ümumi kilsə strukturunun qırılması səbəbindən bu ərazinin birliyinin əsas amilinin geri dönməz qırılmasına gətirdi. Böyük Albaniya knyazı sağ sahilin çarı oldu. Ortaq kimliyin itirilməsi siyasi identikliyin itirilməsinə və Albaniya çarlıqlarının yox olmasına gətirib çıxarır”.

Bu, belə də baş vermişdir.

Tarixi məlumatlara görə, Ereti / Şəki / Sak – Şimali Albaniya (Hamam, Arnersex, İşxanik) çarlığı XI əsrin əvvəllərində Sanariya (Kaxeti) udulmuşdur. Bu dövrdə

(1008-ci il) Abxaziya və Kartlinin çarı Baqrat Sanariya / Kaxetiyyə hücum edərək Eretini də tutdu və Abulal adlı bir nəfəri knyaz qismində təyin etdi. Onun (Baqratın) gedişindən sonra Ereti xalqı hökmdar olmuş Kaxetiyanın əsas yepiskopu Davudu seçir, lakin 1010-cu ildə Davidin ölümündən sonra Baqrat yenidən Eretini işğal edir və Dinaranı tutur. O, həmçinin Kaxetiyanı yenidən fəth edərək, Davudun varisi - Kvirikeni əsir götürür.

Beləliklə, XI əsrin ilk illərində Kürün şimalında olan Albaniya çarlığı çar İşxanik anasının, daha doğrusu, onun qızı və nəvəsinin şərəfinə Dinara adlandırılan qadının idarəçiliyi altında olmuşdur. Baqrat bu zəiflikdən istifadə edərək, Eretidəki nəzarətini qoruyub saxlaya biləcək bir Ereti knyazı təyin etmək istədi, lakin buna nail ola bilmədi. 1014-cü ildə Baqratın ölümündən sonra Kaxeti və Ereti sakinləri onun varisi, ölkəyə qayıdan və onu çarlığa çevirən Kaxetiyalı gənc çar Qeorgi Kvirikə qarşı üsyan qaldırdılar. **Qeorgi Rantların (Arran-Albaniya və Kaxetiya sakinlərinin) çarı titulunu daşımağa başladı.**

Kürün cənubundakı Albaniya çarlığına gəldikdə isə, bu çarlıq da elə həmin illərdə, lakin başqa şəraitlərdə yox olur. Baş verənlərin müasirlərindən olan Stepannos Asolik bu dövrü belə təsvir edir: "o dövrdə 452-ci ildə haykidlərdən olan knyaz Parisosun dövründə (1003-1004-cü illər) (M.Xorenatsiyə görə, burada bu ad altında etnik mənsubiyyətinə görə yox, mənşəyinə görə ermənilər başa düşülür) Sənəkərim və Qriqora qədər əbədiləşdirilənlər tamamilə ölüb gedir, onların torpaqları isə mübahisələndirilərək, Ermənistan çarı Qagik və Gəncə əmiri Fatlun arasında bölünür".

Asolik Sənəkərim çarlığını və qonşu əyaləti monastırın adı ilə Parisos adlandıran ilk şəxs olmuşdur, bu adın müasir istifadəsi isə onun bütün tarixi boyu anaxronizmdir. Asolیکə görə, Ani çarı Qagikin Albaniya çarlığının

məhv edilməsindəki rolu onunla izah olunur ki, bundan bir az əvvəl (1001-1002-ci illər) o, qardaşı Daviti ("Torpaqsız" adlandırılan) çar hakimiyyətindən məhrum etdi və Quqarkdakı Taşir torpaqlarını (III, 45) ona verərək, onu Parisosla qonşu etdi. Asolikə görə, Qagik həmçinin Xaçen və Vayots Dzordakı torpaqları da ələ keçirir (III, 30).

Yekunlaşdıraq.

Təsvir olunanlardan aydın olur ki, XI əsrdə Albaniya çarlığı – Ereti knyazlığı (Şeki-Kambican), yəni Kürün şimalındakı vilayət (sol sahil) Kaxetiya tərəfindən fəth edilmişdi. Kür və Araz (sağ sahil) çayları arasında qalan Albaniya çarlığı – knyazlıqlar Şəddadilər və müvəqqəti olaraq fəth edilənə qədər Baqratid Armeniya arasında bölündü. Və yalnız XII əsrin sonlarında keçmiş Qafqaz Albaniyasının parçalanmış hissəsi olan Artsax-Xaçen knyazlığının Xaçin-çay və Tərtər çayları hövzəsində, daha doğrusu, təxminən Ərsak və Uti ərazisində yüksəlişi başlayır. Bu Alban birliyinin dirçəlişi Sənəkərim vasitəsi ilə Mihranilərlə qohum olan Həsən Cəlalın adı ilə bağlıdır.